

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**VII BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN**

M A T E R İ A L L A R I
(11 fevral 2022)

M A T E R I A L S
OF THE
VII INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE
(11 February 2022)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor
1.790

VII BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN
M A T E R İ A L L A R I

(11 fevral 2022)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2022/3/1>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor
1.790

M A T E R I A L S

OF THE
VII INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE

(11 February 2022)

Bakı – Baku
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

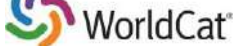
Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:

beyn.konfrans@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU / Azərbaycan

Sədr müavinləri:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Ali AZQANI, Taylanddakı Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə

Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BÖTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan

Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman:

Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Scientific work"

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Tural Mirzəli oğlu Şiriyev

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
tural.shiriyev@mail.ru

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN QADINININ İCTİMAİ HƏYATDA MÖVQEYİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Azərbaycan qadını, ictimai məişət, ənənə, ictimai münasibətlər, qadın hüququ*

Key words: *Azerbaijani women, public life, tradition, public relations, women's rights*

Tarixi ədəbiyyat və etnoqrafik materialların elmi təhlili göstərir ki, Azərbaycanda tarixən ənənəvi ictimai məişət münasibətləri milli dəyərlər, islam dininin mənəvi bazası əsasında formalaşmış, inkişaf etmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanda patriarxal münasibətlər hakim idi. Hələ ibtidai icma dövründə istehsalın tərəqqisi, əkinçilik və maldarlığın inkişafı cəmiyyət həyatında böyük təbəddülatlara səbəb olmuş, təsərrüfatda və ictimai həyatda kişilərin rolu artmışdır. Nəticədə, anaxaqanlıqdan ata nəslinə – patriarxala keçid baş vermiş, nəsilə mənsubiyyət ata xətti ilə müəyyən edilməyə başlanmışdır (Engels, 1953: 33). Başqa sözlə, “qan qohumluğuna mənsub adamları əhatə edən qəbiləni ailə icması, yaxud böyük patriarxal ailə əvəz etmişdir” (Quliyev, 1986: 88). Göründüyü kimi, ictimai-iqtisadi təkamül prosesi təməl prinsip kimi tamamilə təbii amillərdən asılı olaraq, cəmiyyətdə kişi ilə qadının hüquq və vəzifələrini müəyyən etmişdir. Müqəddəs

Qurani-Kərimdə də məhz buna işarə edilərək, qeyd edilir ki, “Allah bəzilərini (kişiləri düşüncə, ruh və cismani qüvvə baxımından) bəzilərləndən (qadınlardan) üstün etdiyi üçün kişilər qadınların ixtiyar sahibidir...” (Quran, Nisa: 34). Ayənin davamında isə ailədə kişinin qadın üzərindəki hakimiyyətində maddi amillərin bilavasitə roluna işarə edilir: “... Həmçinin kişilər mallarından (arvadlarına) xərcəldikləri üçün öz arvadlarının ixtiyar sahibidirlər. Buna görə də ləyaqətli qadınlar itaətkardırlar. ...” (Quran, Nisa: 34). Qeyd etdiyimiz kimi, tarixin təbii gedişi də kişilərin ictimai üstünlüyünü açıq-aşkar ortada qoymuşdur. Quranda isə bunun təsadüfi olmadığı və belə bir qaydanın doğruluğu əsaslandırılır. Digər tərəfdən, Qurani-Kərim göstərilən ayəyə əsasən kişinin üstünlüyünə əsas yaradan maddi amilləri kişi-qadın münasibətlərində ön plana çəkmir, yalnız onun təbii əsası kimi irəli sürür. Odur ki, XIX əsrdə ictimai həyatda qadın kişiyyə nisbətən hüquqsuz hesab edilsə də, onun ailədə ana kimi öz nüfuzu və səlahiyyəti var idi. Kişi ailənin maddi təminatında əsas cavabdeh şəxs olmasına baxmayaraq, patriarxallığın iqtisadi əsasları zaman keçdikcə arxa plana keçmiş və atanın ailədə üstünlüyü, başlıca olaraq, mənəvi mahiyyət kəsb etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə islam ənənələri, bilavasitə, güclü təsirə malik olmuşdur. L.Mövsümova qeyd edir ki: “İslamın qadınların məişətinə, vərdiş və adətlərinə təsiri tarixi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif olmuşdur. ... Belə ki, dialektik metodu əsas götürüb dialektik yanaşmanı alət etməklə, tarixilik prinsipini gözləməklə bir sıra nəticələr çıxarılmışdır ki, onlardan biri də çoxlu dini və ümumbəşəri əxlaq normalarının eyniyyəti nəticəsindən ibarətdir” (L.Mövsümova, 2003: 93).

Keçmişdə Azərbaycan ailəsində qadının mövqeyi onun təsərrüfatda və bütövlükdə ictimai həyatda oynadığı rolundan da asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edirdi. H.Quliyev bu məsələyə toxunaraq yazır ki, bir sıra kasıb ailələrdə, dağ və dağətəyi bölgələrdə, şəhərdən uzaqda yerləşən kəndlərdə və xüsusilə maldar əhali içərisində qadınlar təsərrüfatda çalışırdılar. Odur ki, onların ailə vəziyyəti

nisbətən azad və sərbəst idi. Onlar bir çox ailə məsələlərinin həllində ərləri ilə bərabər iştirak edirdilər (H.Quliyev, 1986: 23). Q.Çursin də ailə məişətində belə bir vəziyyətin mövcud olduğu qənaətinə gəlsə də, yalnız qadınların çadra örtməmələrini onların ailədə müstəqil olmalarının nəticəsi hesab etmişdir (Q.Çursin, 1926: 20). Ə.Ələkbərov isə yazır ki, dağlıq ərazilərdə qadın nisbətən müstəqil olduğu halda, çəltikçilik ərazilərində ucuz işçi qüvvəsi hesab edilərək, kölə halında saxlanırdı (A.Alekperov, 1960: 125).

Etnoqrafik ədəbiyyatda keçmişdə qadın baş geyimlərinin onların ictimai vəziyyətini əks etdirdiyi və bir növ, qadın hüquqsuzluğunun göstəricisi olduğu qeyd edilir (Vəliyev, 2007: 112). F.Engels bunu hətta kişilərin qadınlara qarşı olan zülmü kimi izah edirdi (F.Engels, 1953: 222). Müasir elmi ədəbiyyatda isə belə bir fikrin ardıcılılarına görə, qadının yaşmaqla ağzını bağlaması, sanki, “onun kişi ilə danışmaq hüququ yoxdur” kimi daimi xatırlatma əlaməti daşıyırdı (Ələkbərov, 1960: 119). Şübhəsiz, nəzərdə tutulan dövrdə, yəni XIX əsrdə Azərbaycanda qadınların ictimai və ailə vəziyyəti son dərəcə məhdudiyyət və hüquqsuzluq səciyyəsi daşıyırdı. Odur ki, bir çox dini-əxlaqi dəyərlər öz həqiqi mahiyyətindən uzaq düşərək, əksər hallarda kortəbii qarşılanır və qadınların köləliyini simvolizə edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrdə Azərbaycan ailəsində qadınlar ailənin daxili idarəsində də mühüm rol oynayırdılar. Etnoqrafik materiallar da təsdiq edir ki, ailə icmasında qadınlar arasında hüquq və vəzifələri və əmək bölgüsünü müəyyən edib, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, onların qarşılıqlı münasibətlərini nizamlamaq ağbirçək ananın üzərinə düşən əsas vəzifələrdən olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda iddia edilir ki, bu dövrdə qadının vəziyyəti daha çox islam ehkamlarının və əxlaqının çoxəsrlik təsirinə əsaslanırdı. Bu da qadının sosial-iqtisadi cəhətdən və ailə-nikah, mülki, əmlak münasibətləri sahəsində kişilərlə bərabər olmasına mane olurdu.

Keçmişdə olduğu kimi, XIX əsrdə də Azərbaycan qadını bəzən ictimai-siyasi və mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətinə görə şöhrət qazanırdı. Bu dövrdə öz aparıcı mövqeyinə görə seçilən Həcər xanım, Xurşid Banu Natəvan, Ağabacı xanım, Tuğra xanım, Aşıq Pəri, Gülgəz xanım, Həmidə xanım və başqaları Azərbaycan tarixində fəxrlə yad edilir.

Beləliklə, XIX əsrdə Azərbaycanda qadının cəmiyyətdəki statusu daha çox onun istehsal təsərrüfatında və ictimai həyatdakı rolundan asılı idi. Bu baxımdan, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında qadının patriarxal adətlərdən asılı olması onun təsərrüfatda və ictimai həyatda rolundan asılı olaraq fərqlənirdi. Kəndlərdə məhz təsərrüfatla məşğul olan qadınlar nisbətən sərbəst hərəkət edirdilər. Azərbaycan ailəsində patriarxal münasibətlər üstün olmuşsa da, ana kimi qadının da öz hüquqları olmuş, təsərrüfat işlərinin həyata keçirilməsində kişinin köməkçisi, ailənin daxili münasibətlərində və idarə edilməsində isə həyat yoldaşına arxa-dayaq olmuşdur. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, ənənəvi Azərbaycan ailəsi təkcə təsərrüfat özəyi olmamış və daha çox mənəvi münasibətlərə əsaslanaraq kollegial xarakter daşımışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: Üç cildə. I cild, Bakı, 1958.
2. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1953.
3. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Tarixi etnoqrafik tədqiqat. 2 cildlik, I hissə, Bakı, 1994.
4. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). Bakı, 1986.
5. Qurani-Kərim. Bakı, Azər nəşr, 1991.
6. Mövsüмова L. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Bakı, 2003.

7. Vəliyev F. Geyimlər və bəzəklər //Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II c., Bakı, 2007.
8. Alekperov A.K. İssledovaniya po arxeologii i etnoqrafii Azerbaydjana. Baku, 1960.
9. Çursin Q.F. Talışii (Etnoqrafiçeskie zametki). İzvestiya Kavkazskoqo istoriko-arxeolojiçeskoqo İnstitutu, Tiflis, 1926, t.IV, s.15-40.

Ainur Elman Jalilova

Institute of Folklore of ANAS

PhD in Philology, assistant professor

celilova1976@mail.ru

THE RITUAL IN AZERBAIJANI HUNTING CULTURE: HUNTING SONGS AND GAMES

Key words: *hunting songs, games, dances, rituals, children's folklore*

Açar sözlər: *ov nəğmələri, oyun, rəqs, ritual, uşaq folkloru*

Azerbaijan was one of the ancient hunting lodges in the Caucasus. Proto-Turks established the Azerbaijani hunting culture here.

The hunting profession is based on beliefs and rituals. From hunting to eating meat, all activities are framed by beliefs and rituals. Hunting is one of the oldest divine professions, in this regard, the actions of the hunter are limited by the rules, this activity is kept secret, the disclosure of a secret means a violation of the rules of hunting. Violation of the rules of hunting entails the punishment of the hunter.

Hunting songs and games are part of hunting rituals. According to legend, all objects and creatures in nature have a protector, including aquatic and terrestrial animals. No process can take place without the permission of protector spirits. The protectors of hunting animals are mythical creatures living in the mountains and forests, called the goddesses of hunting, forest girls, forest lord, mountain lord, mountain spirit. These creatures protect the animals, the forest, and do not allow hunters to exceed their hunting limits. Hunters make sacrifices to avoid the wrath of the hunting god, hold ceremonies, tell hunting stories, paint a totem animal on a rock, hold parties, etc. Rituals include hunters singing and games during the hunt. The hunters thought that singing in the forest gave pleasure to the hunting god and that they

would hunt successfully. In Azerbaijani folklore, we find hunting songs in children's folklore, fairy tales and stories.

Hunting songs glorify a hunter's bravery, secret keeping, or loving and cherishing a hunting animal (AFA Naxçıvan f., 2012:128, AFA Göyçə f., 2009:635, AFA Şirvan, 2005:318). The poetry in the songs is not violated, the words are given in rhyme, that is, the perfection of form and content is preserved.

When it was first created, the songs were musical and rhythmic, but they reached us in the form of poetry. In Azerbaijani folklore, fishing songs are also an offshoot of hunting songs. In one of the fisherman's songs at dawn from the sea with a net the goldfish hunter was praised (Əliyev, 2014:77).

Counting songs and holavars in Azerbaijani folklore are the heirs of hunting songs. The people, who cherished deer, gazelle, bear, and birds of prey, later added these songs to the cows, goats, horses, oxen, and donkeys they kept in their households. The same tradition has been going on for centuries and still exists today.

Hunting games are also characterized as one of the oldest variants of hunting rituals. The first games in human history were created by hunters. The most striking example of this is the yalli dance on the rocks of Gobustan. Yalli dance is found in Gobustan and Gamigaya petroglyphs in Azerbaijan, it is noted that these petroglyphs originated in the Mesolithic and Copper-Stone Ages (Baxşəliyev, 2003:30). 7 people take part in the dance, the dancers are men, they join hands and cheer up the mountain goat for a successful hunt.

On top of their heads there was a close-up view of the mountain arch. It is in the form of a woman, and according to the description, it is in the image of Al ana. In the mythology of the Turkic peoples, the Al ana is a multifunctional mythological figure and she lives in the river, forest, mountains, ruins, and imagined as a naked woman with long, curly hair and long breasts. She is seen to woman in childbirth, hunters, fishermen, lonely travelers, harms them and tries to kill them.

Azerbaijani and other Turkic population's legends spread that the mountain arch had sexual intercourse with hunters, lived with them in the same family, gave birth to children and brought success to the hunter who married her.

The "Deer Game" created in Kalbajar region of Karabakh is also one of the folk games. The deer in the game is an element of the game that represents loyal, appreciative, pure love. The deer is considered a symbol of truth and holiness, the Caucasian and Altai people considered deer a hunting god. The game "Kenderbaz", which is usually considered one of the folk ceremonies performed on Novruz holiday, is also included in hunting rituals. Researchers note that this ancient folk game is associated with totemism (Rzayev, 2019:23). Our approach to this game is a bit different. In the game, the rope is the border between this world and the next. A totem animal is a juggler dressed in goat skin and playing on a rope, representing the sun, and his assistant on the ground is a symbol of rain.

One of the national folk dances of Azerbaijan, "Turaji", "Jeyrani", "Gochali", Sufi dance "Durnalar" are the seeds of hunting rituals rooted in folk art. The oldest hunter's dance "Yalli" is typical for the Nakhchivan region, the mask worn by the dancer in the game was later replaced by a towel.

There are games included in children's folklore, which are also carriers of hunting culture and a remnant of hunting rituals. Examples include "Goat Game", "Bear Game", "Fox Game", "Kechepapak", "Goat-Goat", "A Huyu-Huyu", "Myrt-Myrt", "Horn-Horn", "Hapban-hupban", "Bird flew" (Gözəlov, İmanov, 2017) and so on

References

1. AFA XXIII kitab (Naxçıvan folkloru). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 332 s.
2. AFA III kitab (Göyçə folkloru). Bakı, Nurlan, 2009, 683 s.
3. AFA XI kitab (Şirvan folkloru). Bakı, Səda, 2005, 443 s.

4. Baxşəliyev Vəli. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı, Elm, 2003, 168 s.
5. Əliyev Ramil. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). Bakı, 2014, 350 s.
6. Gözəlov F.X, İmanov M.K, Rüstənzadə İ.F, Orucov T.T, Abbasov E.H. Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları. Bakı, Azərbaycan respublikası yanında Elmin İnkişaf Fondu, 2017, 280 s.
7. Rzayev Nəsir. Qayalar danışır. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 392 s.

İradə Tofiq qızı Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Irada.tofiq@gmail.com

Xanım Rafiq qızı Məmmədova

ADİU-nun nəzdində Sosial-İqtisadi Kollec

müəllimə

kuliyeva.xanim@mail.ru

METAFORA VƏ METANİMİYANIN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *metafora, metanimiya, tərcümə, Azərbaycan, müasir dilçilik*

Key words: *metaphor, metanimia, translation, Azerbaijan, modern linguistics*

Müasir dövrümüzdə baş verən bir sıra dəyişikliklər, qlobal məsələlər, millətlərarası münasibətlər, dil əlaqələrinin geniş vüsət alması təbii ki dilçiliyədə öz təsirini göstərmişdir. Müxtəlif dillərə, mədəniyyətlərə, dünyagörüşünə sahib olan insanlar hər zaman ünsiyyət üçün informasiya mübadiləsinə ehtiyac duymuşlar. Metafora yunan mənşəli söz olub köçürmə mənasını bildirir, eyni zamanda “Metafora” termini, sözün etimologiyasından aydın olduğu kimi, müəyyən keyfiyyətin bir obyektədən başqa bir obyektə keçidi deməkdir və müasir dilçilikdə metafora sözün əlavə məna çaları qazanması kimi qəbul olunur. Aristotel dövründən başlayaraq müasir dövrə qədər metaforanın öyrənilməsi aktiv olub və genişlənərək, müxtəlif bilik sahələrini əhatə edir. Aristotela görə metafora [Aristotel's Ritoric 1997: 154-182]:

- 1) nitqi canlandırır;
- 2) vizuallıq və aydınlıq verir;

3) bir ifadənin emosional çalarlarını digərinə keçirərək hissləri idarə edir;

4) xüsusi adı olmayanlara ifadə verir.

Dilçi alimlərin fikrinə görə, metafora iki obyekt arasında oxşarlıq əsasında yaranır, lakin dilçi alim İ.R. Qalperinin fikrinə görə, metafora oxşarlıq əsasında yaranmamışdır, bu fikir düzgün deyil.

Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli incilərindən olan “Koroğlu” eposunda “Misri qılın cövlan vursun havada”, “Şirən tülkünün nə işi” və s kimi metaforalar işlənmişdir.

Metafora dedikdə mənası hərfi şəkildə müəyyənləşdirilə bilməyən anlayış kimi başa düşülür, əgər elmi fikirdə metafora varsa, biz ondan ya imtina etməliyik, ya da onu ciddi məntiqi formaya salmalıyıq. Metafora - sözün məcazi mənada işlənməsidir, “İkinci dərəcəli” xüsusiyyətlər onların vasitəsilə əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxaran vasitədir. Məsələn; “ulduz” sözündə əsas və ümumi məna “səma cismi” adlanır, bununla yanaşı, ulduzun parlaqlığı, uzaqlığı və s. kimi sözlər isə onun ikinci əlamətlərin olduğunu göstərir.

Bədii ədəbiyyatda metafora xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, yazıçının fəaliyyət göstərdiyi o anlayışlar və digər anlayışlarla əlaqəsi, ümumilikdə yazıçının sinfi şüurunun tarixən şərtləndirilmiş mahiyyəti ilə müəyyən edilir. Məsələn: “Həyat gülür, təbiət gülür”. Ədəbiyyatda metaforanın mənası duyğuların, şəkillərin oxucunun gözü önünə keçməsidir. Mayakovskinin şeirlərində nümunələri saysızdır, məsələn: Küçələrin günəşinin arxasında, heç kimə lazım olmayan bir ay, bir yerdə gəzdi - şair ayı zəif və tənhalı bir yaşlı qadına bənzədir. Poetik metafora estetik elementdir və yəni bədii sistemin elementidir. Məsələn;

Əzizim ulu dağlar,
Çəsməli ,sulu dağlar,
Burda bir qərrib ölmüş,

Göy kişnər, bulud aılar.

Metafora - oxşarlıq və ya bənzətmə ilə assosiasiyaya əsaslanan bir yoldur. Metafora təkcə poetik üslub hadisəsi deyil, həm də ümumi linqvistik hadisədir. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" qoşmasının misralarında işlənən metaforalar çox səciyyəvi olub şeirə xüsusi gözəllik, tərəvət vermişdir:

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kisi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Metaforanın əsas funksiyaları:

1. Təxmini.

Ümumiyyətlə, metaforaların istifadəsi insanda müəyyən hissləri və fikirləri oyatmaq məqsədi daşıyır.

2. Duygusal-qiyətləndirici.

3. Nominativ (ad), bu funksiya ilə dil kontekstinə yeni bir obyekt daxil edilir. Metafora oxşarlıq və ya bənzətmə ilə assosiasiyaya əsaslanan cığır növüdür. Metaforanı (təşbehə) bənzətmə ilə qarışdırmaq olmaz. hər ikisi müqayisə, bənzətmə əsasında yarandığı üçün bəzən onları fərqləndirmək çətin olur. Tərcümə prosesində metaforalar bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Çünki hər cəmiyyətin dilinin quruluş sistemi bir-birinə bənzəmir və bu zaman mədəni dəyərlərin tərcümə zamanı rəngarəngliyini pozmamalı üçün yaxşı bilik tələb olunur. Tərcüməçi mədəniyyətlər arasında vasitəçi vəzifəsini daşıyır, bu işin öhdəsindən gəlmək üçün o, orijinalda verilmiş mətnin mənasını tam dərk etməli və əsas fikri tərcümə etdiyi dilin ifadə vasitələrinə uyğunlaşdırmalıdır. Metaforaların tərcüməsi zamanı tərcüməçi bu qaydaları bilməlidir:

- a) adekvatlıq;
- b) orijinala sadiqlik;
- c) tamlıq, bütövlük;

Metaforanın tərcümədə verilmə üsulları:

- ekvivalent tərcümə - burada metaforanı izah etməyə imkan verən və orijinal ifadənin mənasını bədiî şəkildə izah etməyi tərcüməçi bacarmalıdır;

- təsviri tərcümə - təsvirin elementləri arasında itkiyə yol verməməli, həmin ifadənin məzmunu qorunmalıdır;

- müqayisə ilə tərcümələr zamanı transformasiya və kalka üsulundan düzgün şəkildə istifadə edilməlidir.

Tərcüməçi təkcə metaforanın quruluşuna deyil, həm də onun semantik məzmununa diqqət yetirməlidir. Tərcümə əsnasında dildəki hər hansı bir mətinin başqa bir dilə tərcümə edilib və nəticədə qarşıdakı şəxsə öncəki dildəki fikir anladılmağa çalışılır. Metaforanı tərcümədə vermək üçün ekvivalent seçərkən müəyyən bir leksik vahidin və onun sintaktik rolunun təsviri mükəmməl ötürülməlidir;

Metaforalar məna kəsb etmədiyi üçün, tərcüməçi fikrin konkret olaraq nəyə və ya kimə müraciət edildiyini bilmək üçün, həmin metaforaları kontekstləşdirməyi bacarmalıdır. Metaforalar dili zənginləşdirir və dil biliklərinin yüksək səviyyəsini göstərir.

Metonomiya - yunanca addəyişmə deməkdir. Məcəzin bu növündə bir əşyanın, hadisənin əvəzinə onunla əlaqədar olan başqa əşya və hadisənin adı çəkilir.

Metonimiya metaforadan fərqli olaraq dil müxtəlifliyi və dinamizm vermək məqsədi ilə istifadə olunur. Metonimiya bir sözün digərinin əvəzlənməsi və ya dəyişdirilməsi yolu ilə dilin genişləndirilməsinə xidmət edən ədəbi bir vasitədir. Metonimiyaların yaranmasına sosial və mədəni xüsusiyyətlər təsir edə bilər.

Metafora ilə metanimiyanın fərqli xüsusiyyətləri:

Metonomiyada bir anlayış verilsə də, onunla əlaqədar başqa anlayış nəzərdə tutulur, nəzərdə tutulan anlayışı təsəvvür etmək isə çətin olmur. Məsələn: çox vaxt neft əvəzinə "qara qızıl", "Azərbaycan" əvəzinə "Odlar yurdu" deyildiyini və yazıldığını bildirilir. Beləliklə, metonimiya müəyyənədic, metafora isə predikativ funksiyaya malikdir. Məsələn; "papaqlı adam" mənası-

metanimiya, "qarışdırın" mənası isə metaforadır. Çox vaxt "Mən Türkiyəyə baxıram" (Türkiyənin televiziya verilişləri nəzərdə tutulur), "Nizamini başdan-ayağa oxudum" (Nizamının əsərlərinə işarə edilir) və s.

"Koroğlu"nun şeir dilində metonimiyalar üstün mövqedə çıxış etmir. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, "Koroğlu"nun şeir dilinin zənginliyini həm də metonimiyalar şərtləndirir. Bu cəhət aşağıdakı nümunələrdə özünü qabarıq şəkildə göstərir:

Çənlibelin söhbəti, sazı – Çənlibelin yox, onun adamlarının, dəlilərinin söhbəti, sazı. "Olur Çənlibelin söhbəti, sazı;

Gəlir gümrəh keçir baharı, yazı...";

Çənlibel yasa batır – Çənlibel deyil, orada yaşayan adamlar, dəlilə yasa batar. "...Çənlibelim yasa batar;

Gəlmədi, Eyvaz gəlmədi".

Çox geniş söz ehtiyatına malik olan tərcüməçilər belə hər zaman bilmədikləri sözlərlə rastlaşırlar. Xüsusilə bədii ədəbiyyatda dilin əsas obrazlılıq göstəriciləri olan metaforaların və metanimiyanın tərcüməsi zamanı tərcüməçilər böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Buna görə də, tərcüməçidən hər iki dili mükəmməl bilməsi ilə yanaşı, hər iki mədəniyyətə dərinlən bələd olması tələb olunur, tərcümə o zaman yaxşı hesab edilə bilər ki, geniş kütlə tərəfindən asan başa düşülsün. Tərcümənin dəqiqliyi yalnız iki dildəki söz və ifadələrin forma uyğunluğu deyil, həm də orijinal mətndəki funksiyanın hədəf dilə ötürülməsindən ibarətdir. Yəni tərcümə olunmuş mətn orijinalın dəqiq mənasını əks etdirməli, anlaşıqlı olmalıdır.

Əgər tərcüməçi metaforanı düzgün tərcümə olunacaq dildə oxucuya çatdırma bilməsə, oxucu verilən fikirləri düzgün anlaya bilməz, tərcüməçi hər zaman diqqətli olmalıdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı tərcümədə peşəkar tərcüməçidən tələb olunan ən vacib amillərdən biri tərcüməçinin zəngin söz ehtiyatına malik olmasıdır.

References

1. 1.Q. H. Bayramov. The art of translation. Textbook. Baku, 2008.251 pages.
2. Kedrov K. A. Metametafor. - M., 1999.
3. Aliyev R. Literary theory. Baku: Mütərcim, 2008. p. 232.
4. anl.az/el/Kitab/2016/Ar2015-1444.pdf.

Qətibə Çingiz qızı Mahmudova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dr.gatibe@gmail.com

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Açar sözlər: morfoloji, sözyaratma, türk, öyrənmək, tarix.

Key words: morphology, word formation, Turkish, learning, history

Qədim Yunanıstan Dilçilik məktəbində bununla bağlı müzakirələr bir addım da irəli aparılmış və bu zaman dilin tərkibi ilə bağlı fikirlər səsləndirilməyə, dildaxili məqsədlər ətrafında diskurslar inkişaf etdirilməyə çalışmışdır. Hətta müzakirələr o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, bəzi yunan mütəfəkkirlər, xüsusən də Platon və Aristotel dilin mənşəyi, sözlər və onların təmsil etdikləri anlayışlar arasındakı əlaqələr haqqında öz fikirlərini bildirib, bu mövzuda fəlsəfi müzakirələrə başlayıblar (7,40). Daha çox fəlsəfi çərçivədə müzakirə edilən söz fenomeni Ferdinand de Sossür ilə fərqli bir müstəvidə, müxtəlif dildaxili münasibətlər ətrafında dəyərləndirilmiş, müasir yanaşmada dilçilik və daha dar mənada leksikologiya tədqiqatlarına başlanılmışdır. Türk dili lüğətlərində **söz**, sözlük əvvəlinə istinad edilərək “mənalı səs və ya səs birliyi, söz” (8,1381) olaraq tərif verilir. M.Ergin isə sözü “bir məna və ya qrammatik funksiya daşıyan və tək işlənən səs və ya səslər qrupu” kimi izah etmişdir (4,95). T.Banguoğlu (1,144) sözləri məna və heca baxımından “bir və ya bir neçə hecadan ibarət, hər dil üçün ayrı-ayrı mənalı olan anlayış” olaraq adlandırır. Banguoğlu həm də leksik və qrammatik sözləri bir-birindən fərqləndirir və qrammatik şəkilçiləri olan sözləri ikinci tərif ətrafında dəyərləndirir. Z.Korkmaz (5,6) “Sözlər bir və ya bir neçə hecalı səs qrupundan ibarət olan və müstəqil olaraq şüurda müəyyən anlayışlara

uyğun gələn konkret və ya mücərrəd söz qəlibləridir; konkret və mücərrəd anlayışlar arasında əlaqə quran dil vahidləridir” tərifini verir və sonra semantik və funksional fərqlərini qoyur. N.Uzunun bu mövzuda düşüncəsinə görə, sözlərin səs, məna, düzülüş və s. qrammatik əksi ilə bağlı izahatlarda kəsişmə nöqtəsi var, lakin ənənəvi tədqiqatlardan fərqli olaraq nəzəri tədqiqatlarda sözün belə tərifinə nadir hallarda rast gəlinir. Bundan başqa, o, orfoqrafik söz ilə fonoloji sözü fərqləndirir; O, həm də sözün leksik, morfoloji və bu kimi müxtəlif cəhətlərindən də bəhs edir. D.Günay sözün ən fərqləndirici xüsusiyyətinin məna deyil, forma olduğunu vurğulayır və bu baxımdan formal xüsusiyyətlərə əsaslanan sözün tərifinin daha tutarlı olacağını vurğulayır. K.İmer və başqaları isə ənənəvi tədqiqatlarda söz dedikdə həm leksikoqrafik vahid, həm leksik vahid, həm də söz forması mənasında işləndiyini və bunun konseptual implikasiyaya malik olmadığını bildirir. Amerikalı strukturşünaslardan Leonard Blumfield və Edvard Sapirin təriflərində başlanğıc nöqtəsi sözlərin müstəqil konstruksiyalar olmasıdır. L.Blumfieldə (2,178) görə, qeyri-cümlə strukturları və ən kiçik nitq vahidi sözlər hesab edilməlidir. E.Sapir isə təcrid olunmuş məna yükü olan və söz kimi mənasını itirmədən daha kiçik hissələrə bölünə bilməyən strukturları müəyyənləşdirir. Göründüyü kimi, bütün bu təriflərdə ortaqlıq məqamlar sözlərin səslərdən ibarət olması, müstəqil olması və semantik dəyər daşması, başqa sözlə desək, hər hansı hadisənin əlamətinin olmasıdır. Dildə məna yaradan əsas vahid həm də sözdür. Bununla bağlı D.A.Cruse sözlərin cümlə daxilində daşına bilən olduğunu və bunun cümlənin qrammatik quruluşunu pozmadan həyata keçirildiyini, həmçinin fərqləndirici xüsusiyyət kimi sözlərin komponentləri arasına yeni elementlər qəbul etmədiyini qeyd edir. Buna misal olaraq, *karnıyarık* sözü türkcə danışanların zehni söz bazasında yemək adı kimi kodlanır, yəni öyrənilir və əzbərlənir. Bu quruluş forması **karnıçokıyarık* və ya **karnıyarılmış* formasında düzüldükdə və ya sintaktik elementlərindən biri dəyişdirildikdə (məsələn, **göğsüyarık* kimi düzüldükdə) həm struktur, həm də

semantik olaraq bütövlüyünü və tamlığını itirir. Söz olma funksiyasından çıxır və sintaktik keyfiyyət qazanır. Bu vəziyyət leksik bütövlük (lexical integrity) prinsipinin əsasını təşkil edir və nəzəriyyəyə görə, leksik bütövlüyü təşkil edən strukturları sintaktik qaydalar kimi parametrlərlə ayırmaq olmaz, yəni sintaktik olaraq bu, ərəb dili kimi flektiv dillər və ya İndoneziya dili kimi inkorporlaşan dillər üçün keçərlidir. Belə dillərdə söz əmələ gəlmə prosesləri (vəzn və ya infiks kimi sözdüzəldici elementlərin istifadəsi ilə əlaqədar) fərqlidir. Bu tədqiqatın əvvəlkilərdən fərqli olacaq tərəfini ortaya çıxarmaq məqsədilə, Türk dilində mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalara müraciət etmək və bu araşdırmalarda müvafiq yanaşmaları təhlil etmək lazımdır. Bu baxımdan fransız türkoloqu Jan Deninin Türkiyə türkcəsinin ilk əhatəli qrammatika kitabı sayılan “Grammaire de la langue Turque (Dialecte-Ottoman)” əsərindən başlayaraq davam edən tədqiqatlara qısaca nəzər salmaq və bu tədqiqatlarda söz yaradıcılığı mövzularına toxunmaq yerinə düşərdi. Denin söz düzəltməsini yalnız kök və şəkilçilər əsasında dəyərləndirir və “Bir və ya bir neçə şəkilçini özündə birləşdirən söz törəmə sözdür” deyir. Burada törəmə söz dedikdə düəltmə sözləri nəzərdə tutur. Bunlar dolayı yolla olsa da işlətməklə tədqiqatın əhatə dairəsindən kənarda qalan və ayrıca araşdırılıb müzakirə edilməli olan mövzulardır (3,94). Bundan əlavə, əsərinin bölmələrində isim və ya feilə artırılan şəkilçilər, bu şəkilçilərin funksiyaları və bununla bağlı nümunələr verir. Buna görə də J.Denin bu əsərində söz yaradıcılığı ilə bağlı təfərrüatlara rast gəlmək mümkün deyil.

Morfoloji yolla, yəni leksik şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığı prosesinin əhatə dairəsi genişdir və əhəmiyyəti etibarı ilə diqqəti daha çox cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2011
2. Bloomfield L. Language. New York: H.Holt and Company. 1933.
3. Deny, Jean (2012). Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği. Çev. Ali Ulvi Elöve, Yayına Hazırlayan: Ahmet Benzer.İstanbul: Kabalcı Yayınları.
4. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım/ Yayın/ Tanıtım, 2004
5. Korkmaz Z.. Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2009
6. Sarı İ. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi. Ankara, 2015.
7. Sarı İ. Türkçede ekleme dışı sözcük yapımı ve sözlükselleşme. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi. Ankara, 2015.
8. Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Pakizə İsrayıl qızı Əliyeva
ADPU Şəki filialı
baş müəllim
aliyeva.pakize.filolog@mail.ru

QAFUR QANTƏMİRİN YARADICILIĞI ARIF ABDULLAZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA

Açar sözlər: *Qantəmir, Abdullazadə, nəsr, məqalə, satirik, qəhrəman, tənqid*

Key words: *Gantamir, Abdullazade, prose, article, satirist, hero, criticism*

Şair, nasir, dramaturq, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Arif Abdullazadə (1940-2002) bir zamanlar şairin “Seçilmiş əsərləri”nə Ön söz yazmış professor A.Axundovun təbirincə desək, həqiqi qiyməyini almayan şairlərdəndir. Həmin fikri müəyyən qədər improvizə etməklə söyləyə bilərik ki, professor Arif Abdullazadənin istər elmi, istər bədii yaradıcılığı hələ də yetərincə tədqiq olunmayan sahələrdəndir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında uzun illər çalışmış alimin “Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları)”, “Od nə çəkdi...”, “Şair Cəfər Cəbbarlı”, “Novatorluq və üslub” və başqa monoqrafiyaları zaman keçməsinə baxmayaraq, ədəbiyyatşünasların tez-tez müraciət etdiyi mənbələr olaraq qalır. A.Abdullazadənin yaradıcılığının böyük bir qismini onun elmi, elmi-publisistik və publisistik məqalələri təşkil edir. Həmin məqalələrdə ədib R.Rza, S. Vurğun, M.Müşfiq, M.Gülgün, N.Hikmət, D.Nəsib, N.Xəzri, A.Faruq, İ.Əfəndiyev, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının daha neçə-neçə tanınmış qələm sahiblərinin yaradıcılığı haqqında bir-birindən dəyərli fikirlərini qələmə almışdır. Həmin qəbildən olan yazılar içərisində Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi,

satirik yazıçı, repressiya qurbanı Qafur Qantəmirin (1888-1944) bədii irsinə həsr olunmuş bir neçə məqalə də yer almaqdadır.

İlk əvvəl onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, A.Abdullazadə Qantəmir yaradıcılığının peşəkar şəkildə ilk şərhini verən alimdir. O, 1966-cı ildə “Qantəmirin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 20-30-cu illərdə satirik hekayələr müəllifi olmaqla bərabər, tanınmış maarif qabaqcılı Qantəmirin Orta Asiyaya sürgün edilməsi, orada qürbətdə ağır həyat şərtləri altında vəfatından sonra təbii ki, nə onu yaradıcılığının tədqiqi və nəşri sahəsində heç bir iş görülməmişdi. 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq bəraət almış repressiya qurbanlarının irsinin tədqiqi sahəsində atılan addımlar Qantəmir yaradıcılığından da yan keçmədi. A.Abdullazadə Qantəmirin həyat və yaradıcılığı barədə dissertasiya işi, məqalələr yazdı və 1964-cü ildə alimin tərtib etdiyi Qantəmirin “Seçilmiş hekayələr” kitabı “Azərnəşr” tərəfindən çap edildi.

Mövzu ətrafında araşdırma apararkən müxtəlif dövri nəşrlərdə Arif Abdullazadənin Qantəmir yaradıcılığına həsr olunmuş Azərbaycan dilində 5 (“Qantəmir yaradıcılığında satira”, “Qantəmir”, “Yeni kəndin tərənnümü”, “Qantəmir və onun bədii nəsi”, “Gülüşdən doğan faciə”), rus dilində 2 (“Видный Азербайджанский сатирик”, “Художник-сатирик”) məqaləsinə rast gəldik ki, həmin mənbələrdə Qantəmirin həyat və yaradıcılığının aşağıdakı məsələləri işıqlandırılmışdır:

- ✓ Qantəmirin mühiti və həyatı;
- ✓ Qantəmirin hekayələrinin mövzusu və ideyası;
- ✓ Qantəmirin “Kolxozstan” povestinin mövzusu, ideya və janr xüsusiyyətləri;
- ✓ Qantəmir satirik yazıçı kimi;
- ✓ Qantəmirin tənqid hədəfləri;
- ✓ Qantəmirin əsərlərində qadın mövzusu;
- ✓ Qantəmirin əsərlərinin çap və nəşr məsələləri və s.

Məqalələrdə müəllifin peşəkarlığı aydınca hiss olunur, müəllif ayrı-ayrı mənbələrdə Qantəmir yaradıcılığı ilə bağlı söylənilən fikirlərə isnad etməklə məhdudlaşmadan sırf özünəməxsus təhlil ortaya

qoymağa müvəffəq olur. Xalq yazıçısı Anar “Unudulmaz yazıçı – Aydınlarımız” adlı məqaləsində yazır: “Qantəmirin 1972-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən buraxılan kitabına ön söz yazan dəyərli şair və ədəbiyyatşünas Arif Abdullazadə Qantəmirin hekayələrini, ilk və yeganə povesti “Kolxozstan”ı ətraflı təhlil edir, yazıçının yaradıcılığını layiqincə qiymətləndirir. Təbii ki, o dövrün ideoloji tələblərinə uyğun olaraq həm Arif Abdullazadənin yazısında, həm də başqa ədəbi-tənqidi araşdırmalarda Qantəmirin əsərləri köhnəliklərin qalıqlarına qarşı yönəlmiş satira kimi təqdim olunur... Arif Abdullazadə mətnini bu gün yazmış olsaydı Qantəmir satirasının başqa cəhətlərini ön plana çəkərdi”. (Anar, 2019) Hörmətli müəllifin fikirləri ilə qismən razılaşsaq da, düşünürük ki, siyasi konyukturaya boyun əyməyən Abdullazadənin tənqidi yetərinə sərbəstdir. Onun məqalələrindən birindən götürülmüş hissəyə nəzər salaq: “Qantəmirin “İntiligent” hekayəsinin “Tın-Tın Musanın nəvəsi” adı ilə təqdim edilən qəhrəmanı da bu cür tiplərdəndir. Yazıçı onu bütün xüsusiyyətləri ilə oxucuya tanıtmış, xarakteri haqqında ətraflı təsəvvür yaratmaq üçün qəhrəmanını müxtəlif şəraitdə, müxtəlif vəziyyətdə təsvir edir. Müasir zamanı müsavata, inqilab zamanı bolşeviklərə qulluq etməyi, hamı ilə dil tapıb birtəhər baş girməyi bacaran bu şəxs ədəbiyyatda dəfələrlə rast gəldiyimiz “intiligent”lərdən fərqlənməklə, həm də onlardan bir qədər irəli gedir”. (Abdullazadə, 1964: 42) Belə nümunələrin sayını artırmaq olar. Xüsusilə, Abdullazadənin Qantəmirin əsərlərindən seçib məqalələrində təhlil etdiyi parçalar da birmənalı dəyərləndirilə bilməz. A. Abdullazadə bəzi məqalələrdə olduğu kimi müəlliflərin ədəbi irsinin təkrarsız və qüsursuz şəkildə təqdimatından uzaqdır, tədqiq etdiyi əsərlərin məziyyətlərini sadalamaqla yanaşı, onlardakı çatmazlıqları da dilə gətirməkdən çəkinmir. O, Qantəmir yardımçılığını dövrün aparıcı satirik yazıçılarından yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edir. Ümumiyyətlə, Arif Abdullazadənin Qantəmir yaradıcılığının Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında xidmətləri danılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Qantəmir yaradıcılığında satira. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1964, № 5, səh.41-46
2. Abdullazadə A. Qantəmir. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 19 noyabr 1965, səh.8
3. Abdullazadə A. Yeni kəndin tərənnümü. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 19 oktyabr 1968, səh.10-11
4. Abdullazadə A. Qantəmir və onun bədii nəsr. “Azərbaycan” jurnalı, №7, 1968, səh. 96-98
5. Abdullazadə A. Gülüşdən doğan faciə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 9 dekabr 1988, № 50, səh.3
6. Абдуллазаде А. Видный Азербайджанский сатирик. «Литературный Азербайджан», № 5, 1965, стр. 105-106
7. Абдуллазаде А. Художник-сатирик. «Бакинский рабочий», 16 октября 1965 года, стр. 4
8. 8.Anar.Unudulmuş yazıçı – Aydınlarımız. <https://edebiyyatqazeti.az/news/muzakire/4938-unudulmus-yazici>

Maral Aghayar Yusubova
Azerbaijan State Pedagogical University
baş müəllim
maral060687@gmail.com

DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF DIGITAL TECHNOLOGY IN EDUCATION

Açar sözlər: *rəqəmsal təhsil, rəqəmsal texnologiya, texnologiyanın təhsilə təsiri*

Key words: *digital education, digital technology, technology effect on education*

How does digital technology affect education and what are the development perspectives?

Due to the large use of technology in the world in which we live, the use of technology in which teaching and learning is essential if we are to make a lasting impact on how students learn. Continuing advancements in technology change the ways all people live and work. The internet is becoming a common learning tool in many classrooms. This means providing meaningful learning perspectives for all students. Teachers today have many opportunities to use technology increasing and obtaining huge amount of learning materials and perspectives for their students.

Schools can use digital technology in a variety of ways to support teaching and learning perspectives. Electronic grade books, digital portfolios, learning games and real-time feedback on teacher and student performance, are a few ways that technology can be utilized to power learning and to provide enhanced perspectives on education students can collaborate on group projects using technology-based tools such as Google docs. The walls of the classrooms are no longer barrier as technology enables new ways of learning, communicating,

and working collaboratively. Technology has also begun to change roles of teachers and learners. Rather than memorizing facts, students learn by doing and through critical thinking. Using technology in classrooms has the potential to create increased student motivation, increased social interactions, positive outcomes, enhanced student learning and enhanced student engagement. Technology is capable of unlocking keys of learning with all students. If used correctly, mobile devices and computers and internet-based applications they support, will help prepare students for their future careers. Using digital technology on education gives teachers and other faculty members the opportunity to develop their student's digital citizenship skills. This process brings future career development prospective indeed. In the eyes of many educational technology specialists, the role of the computer in education has gradually been transformed from that of tutor to that of tool. This is the fact, we are all involved in using technologies and digital media as part of academic practice across teaching as well as theoretical perspectives. Education work like many other professional occupations, has increasingly become digitized. Today, we simply call the era we are in "digital".

Even if you care about the future of academic work then you must use digital profile or identity. The growing use of social media in education and increasing importance of maintaining a digital profile or professional online identity should be recognized, acknowledged and discussed.

Thanks to digital technology that almost limitless learning is now made possible. Many teachers and students worldwide can now access all kinds of course online without leaving the comfort of their homes. It is the opportunity to learn from competent resources and interact with others from different locations. We must consider this opportunity is the product of the digital technology perspective and it is developing.

But just like in-person learning, e-learning also has its share of advantages and disadvantages when applying digital technology. If we take a look at some of them below:

Advantages:

Save time and money- one of the most obvious advantages of digital technology learning in education is that you can save time and money. You can manage your schedule and take online courses at your most convenient time, whether early in the morning, late afternoon, or evening. You save money, too, because you don't have to pay for transportation or worry about eating on the go.

Better retention- digital technology in education gives you to use different platforms like Pedagogue, which interactive content. Also, you can share your thoughts and opinions with others. The more engaging the educational platforms, through digital technology, the more students can remember the needed information.

Environmental-friendly – e-learning is also more environmentally friendly because it doesn't contribute to the pollution brought about by paper production.

Disadvantages:

Lack social interaction-digital technology in education system can cause social isolation because you don't see your teachers and classmates face to face anymore. Interaction is very limited to none.

Inaccessible to others-people are lucky if they are located in an area where the internet connection is fast and stable. Unfortunately, some have very limited access to the internet. They have to go to internet cafes or use public Wi-Fi which is very inconvenient.

Cheating is unavoidable-Learning includes assessment, just like in regular classroom setting. However, there are no teachers or proctors to watch over you during exams. It's easy for online students to share answers knowing there's nobody watching.

The rapid development of digital technologies has opened up new possibilities, developed perspectives for how Education is taught.

Digital Technology in Education and its Developing Perspectives is a valuable resource for students, researchers and practitioners of who look to integrate digital technology into their work in a way that does justice to the complexity of teaching and learning.

Elnur Rafiq oğlu Nəcəfov
AMEA
dissertant
nacafovelnur@mail.ru

DÖVLƏTİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ QƏSD EDƏN DİGƏR CİNAYƏTLƏR SİSTEMİNDƏ CASUSLUĞUN YERİ

Açar sözlər: *Milli təhlükəsizlik. casusluq, ağır cinayət, cinayət hüququ, cəza*

Key words: *National security, espionage, particularly serious crime, criminal law, punishment*

Dövlətimizin müstəqil, unitar, demokratik, dünyəvi respublika olması bütün sahələrdə olduğu kimi cinayət hüququnun da aktual problemlərinin araşdırılmasına böyük təkan vermişdir. Dövlətin təhlükəsizliyinin xarici və daxili qəsdlərdən qorunması, bu sahədə baş verə biləcək ictimai təhlükəli nəticələrin qarşısının alınması Azərbaycan xalqı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələ və məqsəddir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan xalqı hər an dəmir yumruq kimi birləşərək xarici düşmənlərə layiqli cavabı verməyə hazırdır. Bunun bariz nümunəsi də məhz müzəffər ali baş komandan, möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qalib xalq adının qızıl hərflərə dünya tarixinə yazılmasını təmin edən 44 günlük şanlı vətən müharibəsidir.

Məlumdur ki, dövlət onun quruluş və nüfuzunu mühafizə edən müvafiq dövlət orqanları olmadan və bu orqanların sistemli normal fəaliyyətini təmin edəcək hüquqi normalarsız keçinə bilməz.

Cinayət qanunvericiliyində dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlər konkret maddələr üzrə qeyd olunmuşdur (1). Lakin onların

sırasında casusluq cinayəti ağırlıq və ictimai təhlükəlilik baxımından xüsusi yer tutur.

Mövcud beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, casusluq cinayətinin törədilməsi bu cinayətin yönəldiyi dövlətlərin təhlükəsizlik mühitinin sarsılması kimi bir çox ağır nəticələrə səbəb ola bilər. Dövlətlərin təhlükəsizlik mühiti isə hər bir dövlət və onun vətəndaşları üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Çünki təhlükəsizlik mühiti dedikdə, bir qayda olaraq ölkənin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillər nəzərdə tutulur.

Casusluq cinayətinin böyük ictimai təhlükəliliyi həm də ondan ibarətdir ki, o, dövlətin təhlükəsizlik mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan ölkə əhalisinin milli maraqlarını təhdid altına sala bilər.

Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarətdir.

Casusluq cinayətinin qəsd etdiyi istər dövlətin təhlükəsizlik mühitinin, istərsə də onun tərkib hissələrindən biri olan milli maraqların nədən ibarət olmasına adi vizual nəzər yetirilməsi özü-özlüyündə bu ümdə dəyərlərə qəsd edən cinayətin təhlükəlilik dərəcəsini aydın görməyi mümkün edir.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası"nın məhz 1-ci hissəsi "təhlükəsizlik mühiti", 2-ci hissəsi isə "Azərbaycan Respublikasının milli maraqları" adlandırılmışdır (2).

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər mənbələrindən asılı olaraq fəqləndirilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması vəhdət təşkil

edən iki tərkib hissəsindən – xarici və daxili təhlükəsizlikdən ibarətdir. İstər casusluğun qəsd etdiyi xarici təhlükəsizliyin, istərsə də digər cinayətlərin obyektı olan daxili təhlükəsizliyin bir-biri ilə bağlılıqları vardır (3). Belə ki, xarici təhlükəsizlik Azərbaycan Respublikasının həyati əhəmiyyətli mənafeələrinin kənardan mümkün risk, təhlükə və təhdidlərdən qorunması üçün siyasi-diplomatik və ya hərbi, yaxud eyni zamanda həm diplomatik, həm də hərbi tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir. Daxili təhlükəsizlik isə, Azərbaycan Respublikasında siyasi, iqtisadi və sosial sabitliyin, cəmiyyətdə vətəndaş həmrəyliyi qorunması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasıdır.

Bu mənafeələrin qorunması üçün dövlətin milli təhlükəsizliyə böyük təhdid yaradan cinayətlərin qarşısının alınması ilə bağlı qanunvericiliyin və istintaq-məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi, bu sahədə mövcud hüquq ədəbiyyatlarının tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin xarici təhlükəsizliyinə ağır və əvəzolunmaz ziyan vura bilən cinayət olduğundan Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarında da casus statusuna malik şəxslərə daha sərt yanaşılır. Bu heç də təsadüfi deyil və casusların milli təhlükəsizliyə daha böyük təhdid yaratmaları ilə bağlıdır.

Dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd edən digər cinayətlər sistemində casusluq öz xüsusi subyektı ilə seçilir. Bu xüsusi subyekt əsasən xüsusi hazırlığa, biliyə və digər özəlliklərə malik olur. Hər iki halda – dövlətə xəyanətin forması kimi (AR CM 274-cü maddəsi) və müstəqil tərkibli cinayət kimi (AR CM 276-cı maddəsi) törədilən casusluğun subyektı 16 yaşına çatmış şəxsdir.

Ümumilikdə belə bir fikir irəli sürmək olar ki, casusluq dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd edən digər cinayətlər sistemində öz ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə, gizli törədilməsi xüsusiyyətlərinə görə, xüsusi subyektinə görə, törədilməsində xarici xüsusi xidmət orqanlarının iştirakının olmasına görə, xüsusi mühafizə olunan məlumatların qorunması rejiminin pozulması ilə bağlı və s. hallarla

əlaqədar xüsusi yer tutur. Bu cinayətlə cinayət-hüquqi mübarizənin bütün mümkün imkanları istər daxili qanunvericiliklə, istərsə də dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həyata keçrilməlidir.

Ədəbiyyat

1. AR Cinayət Məcəlləsi. Bakı. “hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı”, 2000-ci il
2. “AR-in milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi barədə AR Prezidentinin 23.05.2007-ci il tarixli 2198 №-li Sərəncamı // AR-in Qanunvericilik Toplusu. 31.05.2007-ci il, № 5, maddə 535
3. “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR-in 29.06.2004-cü il tarixli, 712-IIQ №-li Qanunu // AR Qanunvericilik Toplusu. 31.08. 2004-cü il, № 8, maddə 602

Günay Elxan qızı Rzayeva
“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və
Təbiət Qoruğu
elmi işçi
gunay.rza@inbox.ru

AĞDAMIN QIYASLI MƏSCİDİ

Açar sözlər: *Ağdam, Qiyaslı kəndi, məscid, işğal*

Key words: *Agdam, Giyasli village, mosque, occupation*

İslam dini bəşər sivilizasiyasının tarixində mühüm rol oynamış dünya dinlərindən biridir və bu gün də dünyanın bir çox ölkələrində həyatın müxtəlif sahələrinə mühüm təsir göstərməkdə davam edir. Bu din Azərbaycan mədəniyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Ölkə ərazisində islam dininə aid bir çox abidələr VIII əsrdən bu günümüzə kimi inşa edilməyə başlanmışdır. Belə abidələr arasında əsas yeri təbii ki, müsəlmanların ibadət məkanı olan məscidlər tutur.

Onlardan biri də Qarabağın dilbər guşələrindən sayılan Ağdamın Qiyaslı kəndində yerləşən məsciddir. Bu məscid 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi dövlət qeydiyyatına götürülmüşdür.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 30 ilə yaxın davam edən Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi zamanı xalqımıza məxsus yüzlərlə tarix və mədəniyyət abidələri dağıdılıb və vandalizmə məruz qalmışdır ki onlardan biri də Ağdamın Qiyaslı məscididir. Azərbaycan ərazisində inşa olunan bu ibadət məkanlarının hər biri vahid sistem əsasında qurulmasına baxmayaraq onların ayrılıqda özlərinəməxsus bədii xüsusiyyətləridə mövcuddur. Bu məscid Qarabağın memarlıq məktəbinin dini tikililər prinsiplərinə əməl edilərək tikilmişdir.

Əvvəllər bu tikili məscid kimi fəaliyyət göstərsə də Sovet İttifaqı illərində taxıl anbarı kimi, daha sonra market kimi istifadə edilmişdir. O illərdə yenidən qısa müddətdə dini ibadət ocağı kimi fəaliyyət göstərmiş məscid daha sonra “Yaşıl Aptek” adı altında əczaçılıq məkanına çevrilmişdir. Düzbucaqlı formada tikilən bu məscidin iki minarə yeri olsada hansısa bir səbəbdən ucaldılmamışdır. Məscidin içərisində 2 hücrə olmuşdur. Həmin hücrələrdə iki taxça və xüsusi incəliklə quraşdırılmış buxarilər diqqət çəkirdi. Məscidin əsas ibadət zalının Qiblə istiqamətində yerləşdirilmiş böyük ölçülü mehrab olmuşdur. Lakin məscid dağıntılara məruz qaldığı üçün mehrabın üzərində vaxtı ilə mövcud olmuş dekorativ bəzəklər tamamilə yox olmuşdur. Məscidin içərisində çox nəfis üslubda yonulmuş və gümbəzlər ilə tavanı saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş sütunlar diqqət çəkirdi. Təəssüf ki, məscid işğal müddətində əvvəlcə talan edilmiş və dağılmış, daha sonra isə onun salamat qalan hissəsindən tövlə kimi istifadə edilmişdir. Təxminən XVIII əsrə aid edilən bu məscidin üzərində heç bir epiqrafik abidə salamat qalmamış, yalnız sütunları və divarları bugünümüzə kimi gəlib çatmışdır.

1991-ci il Ağdam Qiyashlı məscidi
(foto.1- Şakir Məmmədovun şəxsi arxivi)

**2021-ci il Ağdamın Qiyaslı məscidi
(foto.2- fotoqraf Reza Deqati)**

2020-ci ildə başlayan İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın rəşadətli oğullarının sayəsində işğaldan azad olmuş torpaqlardan biri də Ağdam şəhəridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il mayın 28-də Ağdam şəhərinə səfəri çərçivəsində Qiyaslı məscidində də olmuşdur. O burada Ağdam şəhərinin digər tarixi-mədəni abidələrin bərpası kimi Qiyaslı kənd məscidinin də əsaslı şəkildə bərpasına göstəriş vermişdir.

Sonda onu deyə bilərik ki, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda olan abidələrimiz dövlət qayğısı nəticəsində bərpa olunaraq həm ziyarətçilərə , həm də turizmə açıq olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Qiyaslı%C4%B1_m%C9%99scidi
2. Azərbaycan.-2021.- 30 may.- S.10.- 3 əsrlik Qiyaslı məscidi bərpa olunur
3. Azərbaycan.-2021.- 5 mart.- S.5.- Erməni vandalizminə məruz qalan tarixi-dini abidələrimiz: Qiyaslı məscidi

Nərmən Yalçın qızı Kərimova

Azərbaycan Dillər Universiteti

doktorant

narminbabazadeh@mail.ru

KORMAK MAKKARTİNİN “YOL” ROMANINDA MİF VƏ APOKALİPSİS

Açar sözlər: *Kormak Makkarti, apokalipsis, “Yol”, ata, oğul*

Key words: *Cormac McCarthy, apocalypse, “The Road”, father, son*

Çağdaş Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Kormak Makkarti yazı üslubuna görə Uilyam Folkner və Herman Melvillə müqayisə olunur. K.Makkartinin əsərlərinin bir çoxunda çətinliklərlə üzləşən, özgələşmiş, cəmiyyətlə ziddiyyət təşkil edən, düşüncəsilə deyil, instinktlərlə hərəkət edən obrazlar görmək mümkündür. İnsanların təcavüzkar instinktlərini dəyişdirməyin mümkünsüzlüyü ideyasından çıxış edən müəllif qan tökülmədən həyatın mövcud ola bilməyəcəyi düşüncəsini irəli sürərək hər kəsin harmoniya içərisində yaşamasını təhlükəli fikir hesab edir. Yazıçı romanlarında daim insan təbiətinin ən qaranlıq tərəflərini araşdırır.

2007-ci ildə Pulitzer mükafatına layiq görülmüş, bəşəriyyətə taleyə fikrindən çıxış edən “Yol” romanı ilə Kormak Makkarti apokaliptik düşüncə tərzini önə sürərək naməlum gələcək haqqında sual qaldırır, tənəzzülə uğramış cəmiyyəti təsvir edir. “Yol” romanı “son” yaşandıqdan sonra nə olacağı haqqında təsəvvür yaradır. Romanda fəlakətin səbəbi göstərilməsə də, qiyamətdən sonra dünyanın gəldiyi vəziyyətin “insan hərəkətlərinin nəticəsi” (3, səh. 100) olduğunu düşünə bilərik.

Əsərdə səbəbi bəlli olmayan hadisələr nəticəsində məhv olan dünyanın yeddi il sonrakı təsviri verilir, ata və oğulun yaşam mübarizəsi əks etdirilir. Tükənməlik tendensiyası bütün romanın əsas

mövzusu hesab edilə bilər ki, uzun ifadələr və cümlələrdən istifadə olunması, sözlərin dəfələrlə təkrarlanması bunun bariz nümunəsidir.

Roman boyu bəhsi keçən güllə oğula həvalə edilir və oğul dünyanı xilas etməkdən məsul tutulur. Məhz həmin güllə “mədəniyyətin ortaya çıxmasını və ya yenidən doğulmanın başlanğıcı”nı (1, səh. 57) xarakterizə edir. Kunsə Eşli “Dünyanın formalaşmasında xəritələr: Kormak Makkartinin “Yol” romanında post-apokaliptik adlandırma” məqaləsində “oğulun Məsih obrazını simvolizə etməsi” (3, səh. 65) fikrini irəli sürür ki, oğulun yaxşını pisdən ayıra bilmə bacarığı, dünyada qalan yeganə işığın oğulun sahib olduğu güllənin olması fikri təsdiqləyir. Oğulun əxlaqi saflığı insan yaxşılığının təcəssümü kimi çıxış edərək mərhəmət yolunu tutmağa xidmət edir.

Güllə sağ qalmaq üçün yolunu davam etməyə təşviq edən ümiddir. Ata Prometeyin insanlara etdiyi yardım kimi oğluna kömək etmək üçün “atəşi daşıyır”. Aclıqdan əziyyət çəksələr belə digərləri kimi adamyeyənlərə çevrilmir, mübarizə aparırlar. Bu, Prometeyin Zevsə meydan oxumasını xatırladır. Əsərin sonunda ata öldükdən sonra başqa bir obrazın ortaya çıxaraq oğulu xilas etməsi Heraklin Prometeyi zəncirlənmiş qayadan xilas etməsinin simvoludur.

Əsərdə ata oğlunu qorumaq məcburiyyətindədir: “My job is to take care of you. I was appointed to that by God” (2, səh. 65). – “Mənim vəzifəm sənə qayğına qalmaqdır. Mən Tanrı tərəfindən bu vəzifəyə təyin olunmuşam”. Atanın Tanrı qarşısındakı bu öhdəliyi onu İbrahim peyğəmbərə yaxınlaşdırır, lakin İbrahim peyğəmbər oğlunu Tanrı yolunda qurban verməyə hazır idisə, romanda ata oğlunun viran qalmış dünyada həyatını yaşaması üçün mübarizə aparır. Əslində isə atanın oğlunu dünyada tənha qoyması İbrahim peyğəmbərin oğlunu qurban vermək fikri ilə səsləşir. “Goodness will find the little boy. It always has. It will again” (2, səh. 235). – “Xeyir balaca oğlanı tapacaq. O, hər zaman var, hər zaman olacaq”. Ata sanki oğlunu çarəsiz şəkildə qurban edir və İbrahim peyğəmbər kimi oğlunun qurtulacağına ümid bəsləyir. Atanın absurd ümidi həyatda qala bilmək üçün strategiya funksiyasını daşıyır. Həmçinin oğlunun vəhşi insanların qurbanına çevrilməməsi

üçün ona son güllə ilə özünə atəş açmasını söyləməsini də İbrahim peyğəmbərin qismində atanın imtahanı olaraq düşünmək olar.

Atanın dilindən söylənilən “You forget what you want to remember and you remember what you want to forget” (2, səh. 10) – “Xatırlamaq istədiklərimizi unuduruq və unutmaq istədiklərimizi xatırlayırıq” cümləsi ilə K.Makkarti unutmağın insanlığı itirmək olduğunu, insanlığın keçmişdə qaldığını və sanki keçmişin də heç olmadığını düşünür. Oklahoma Baptist Universitetinin dosenti Alan Noblin “Kormak Makkartinin “Yol” romanında ümidin absurdluğu” adlı məqaləsində “inam və inamsızlıq atanın düşüncəsində hibridlik təşkil edir” (4, səh. 102) fikri irəli sürülür. Ata dilemma qarşısında qalaraq bir tərəfdən özü və oğlunun qurtula bilməyəcəyi kimi ümitsiz fikirlər yürüdür, digər tərəfdən isə daha parlaq gələcək təsəvvür edir. Atanın inamı xüsusilə oğluna hər şeyin “yaxşı” olacağına dair davamlı vədlər verməsi və Cənuba doğru getməyə davam etməsində öz əksini tapır. Burada isə müəllif mifik məkan duyğusu yaradır.

Beləliklə, Kormak Makkarti “Yol” romanında sətirləti mənalara mifik obrazları mətnə daxil etməklə məhv olmuş dünyada insan reaksiyasını təhlil edərək apokalipsisdən sağ çıxan az bir qisim insanın hafizəsindəki əvvəlki dünyanın yoxa çıxmasını təsvir edir. “Yol” romanındakı mifik obrazlar apokaliptik dünyadakı yaşam mübarizəsinin təcəssümü kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Bloom H. Bloom's Modern Critical Views: Cormac McCarthy // New York. New edition Press, –2009. –216 p.
2. McCarthy C. The Road / C.McCarthy. –New York: Alfred A. Knopf, –2006. –251 p.
3. Kuns A. Maps of the world in its becoming: Post-apocalyptic naming in McCarthy's The Road//Journal of Modern Literature, – 2009. Vol. 33, № 1, –p. 57-74.
4. Noble A. The Absurdity of Hope in Cormac McCarthy's The Road // South Atlantic Review, –2011. Vol. 76, № 3, –p. 93-109.

Səkinəxanım Xəliq qızı Qurbanlı

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutu

doktorant

squrbanlis@mail.ru

NİL QEYMANIN “ULDUZ TOZU” ROMANININ JANR SPESİFİKASI

Açar sözlər: *Nil Qeyman, Ulduz tozu, nağıl, fantastika, janr*

Key words: *Neil Gaiman, Stardust, fairy tale, fantasy, genre*

Çoxsaylı kiçik nəsr, roman, komiks, qrafik roman, qeyri-bədii əsər, audio teatr və filmlər müəllifi Nil Riçard Qeyman (*Neil Richard Gaiman*) çağdaş İngilis ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu ilə seçilən novator yazıçılardan biridir. Ədəbi üslubunda və yazdığı mövzularda ən çox təsirləndiyi müəlliflər olan Rocer Jelyazni (*Roger Zelazny*), Murkok (*Michael Moorcock*), Ellison (*Harlan Ellison*), Anjela Karter (*Angela Carter*) və Le Quin (*Le Guin*) gələcək yazıçını yazmağa sövq edən əsas amillərdəndirlər.

Qədim folklor nümunələrindən, xalq nağıllarından xüsusilə təsirlənmiş Qeymanın 1999-cu ildə “Ulduz tozu” (*Stardust*) adlı fantastik romanı nəşr olunmuşdur. Roman həm standart mətn, həm də təsvirli mətn şəklində olmaqla nəşrə buraxılmışdır. Viktoriya dövrünün böyük təsiri duyulan bu roman Qeymanın əksər nəsr fantastikasından fərqli bir ton və üsluba malikdir. (5)

Əsər Viktoriya dövrü İngiltərəsinin kənd həyatının təsviri ilə başlayır və hadisələr 1856-cı ilin oktyabrından on yeddi il sonrasına qədər davam edir. İngiltərənin Uoll (*Wall*) adlanan ərəzində Pərilər diyarı və yaşadığımız dünyanı ayıran daş divar var idi. Əsərin protaqonisti fani bir atadan və pəri bir anadan olan Tristran Torn (*Tristran Thorn*) adlı bir gəncdir. Kəndin gözəl qızı Viktoriya Foresterə (*Victoria Forester*) aşiq olan Tristran sevgisini sübut etmək

üçün Faeriyə (*Faerie*) düşən ulduzu gətirəcəyinə söz verir. Lakin həmin ulduzun izində olan təkçə Tristran deyildi, Pərilər diyarının kralının varisi olmaq arzusunda olan oğlanları və Lilimlər adlı üç cadugər bacı da öz cavanlıqlarını qazana bilmək üçün həmin ulduzu ələ keçirmək istəyirlər.

Tristran səfəri zamanı böyük məsafələri sürətlə qət etməyə imkan verən sehrli Babil şamı əldə edir və düşmüş ulduzun yanına getmək üçün ondan istifadə edir. Lakin axtardığı ulduzun İveyn (*Yvaine*) adlı gənc bir qız olduğunu gördükdə çox təəccüblənsə də, Tristran onu Viktoriyaya aparmaqda qərarlıdır. Ulduzunu itirməmək məqsədilə Tristran onu zəncirlə bağlasa da, İveyn təkbuynuzlu atının köməyi ilə qaçmağı bacarır.

İveyni ələ keçirmək üçün onun yolunun üstündəki bir mehmanxanada gözləyən cadugər Lilim Tristranı zəhərləməyə çalışır, lakin təkbuynuzlu at onu xilas edir. Cadugərin əlindən qaçmağa nail olan cütlük Uollda təşkil olunan bazarda bir mehmanxana tapıb orada dincəliirlər. Onu necə çox sevdiyini bilən Tristran İveynə sevgi etirafı edir və gözəl ulduzdan sevgisinə qarşılıq alır. Lakin mehmanxanada keçirdikləri gecənin ardınca səhər tezdən Tristran İveyni tərk edir və Viktoriya ilə görüşmək üçün divarın qarşı tərəfinə keçir. Nə baş verdiyini anlamayan İveyn dərhal Tristranın arxasınca divarı keçmək istəsə də, öyrənir ki, divarı keçəcəyi təqdirdə qaya parçasına çevriləcək.

Bu müddət ərzində Tristrandan nigaran qalan və verdiyi sözü yerinə yetirə bilməyəcəyini düşünən Viktoriya Robert ilə nişanlanmışdır. Tristranın verdiyi sözü yerinə yetirdiyi gördükdə isə Viktoriya onunla evlənməyə hazır olduğunu söyləyir. Lakin Tristran ona Robert ilə evlənməsini deyir və özünün də sevdiyi qızla evlənəcəyini bildirir. Daha sonra bazara İveynin yanına qayıdan Tristran ona Viktoriyanı ziyarət səbəbini açıqlayır və könlünü alır. Sonda Tristran anasının Pərilər səltənətinin yeganə qız övladı olduğunu öyrənir və sonuncu erkək varisi olduğundan taxtın başına

keçir. Uzun illər ədalətlə hökmdarlıq edən Tristran qocalıb öldükdə isə İveyn Stormholdun ölümsüz hökmdarı kimi hakimiyyəti davam etdirir.

Əsərdəki personajlara şüura malik ağaclar, heyvana çevrilən və yenidən insan cildinə qayıdan insanlar, cadugərlər, təkbaynuzlu at, qanadlı dostlar və ruhlar kimi fantastik varlıqlar daxildir. Eləcə də, kəhanətlər, lənətlər, pərilər diyarı, falçılıq və bəzi çevrilmələr də əsərdəki fantastik elementlərə nümunə ola bilər. Belə ki, oxucu həqiqətən də, öz yaşadığı real dünyadan çıxaraq, müəllifin yaratdığı fantastik dünyaya daxil olur. Bu səbəbdən romanı fantastik janra (*fantasy genre*) aid etmək yanlış olmaz.

Bununla belə, əsərdə bir çox sərgüzəşt janrına (*quest genre*) aid izlər də mövcuddur. Belə ki, əsərin süjet xəttinin əsasını təşkil edən düşmüş ulduzun axtarışı motivi məhz sərgüzəşt janrına məxsusdur. Hətta düşmüş ulduzu axtaran təkcə Tristran da deyil, Pərilər diyarının şahzadələri və cadugər bacılar da daxil olmaqla üç müxtəlif tərəf var. Eləcə də, Tristran üçün bu axtarış onun həyatının həlledici anına çevrilir və o, yetkinləşir. Qəhrəmanımız macərası zamanı həqiqi sevgini və əsl anasını taparaq Pərilər diyarının varisi olur. Sadalanan nümunələr əsərin sərgüzəşt janrına daxil ola biləcəyinə də dəlalət edir.

Həmçinin, bu roman oxucuda ilk baxışdan nağıl təəssüratı doğurur. Əlbəttə, burada Qrimm qardaşlarının ərsəyə gətirdikləri texniki cəhətdən klassik və yığcam nağıllardan söhbət getmir. “Ulduz tozu”nun süjet xətti daha uzun və mürəkkəbdir, eləcə də, personajları daha çoxölçülüdür və ən əsası müəllifi şübhəsiz ki, məlumdur. Bununla belə, missiyalar, kral hakimiyyəti, sehrli köməkçilər, əsl məhəbbət, evlilik və pərilər kimi bir çox nağıl janrına aid elementlərinin varlığı da danılmazdır.

Lakin, nəticə etibarilə, tədqiqatların ümumi yekunu olaraq bu roman “böyükler üçün nağıl” adlandırılacaq xüsusi bir növə aid olub, özündə sevgi, bolca sərgüzəşt, yumoristik gülüş və maraq hissi ehtiva edən bir əsərdir. Ən əsası isə, sehrin və insanlığın hekayəsi olan “Ulduz tozu” Qeymanın özünün də qeyd etdiyi kimi uşaqlar üçün olan hekayə deyil. (4)

Ədəbiyyat

1. Gaiman, N. Stardust. USA: Harper Collins., 2008, 288 p.
2. Markova J. The Fantastic Worlds as a Representation of the Collective Human Unconscious in the Books by Neil Gaiman. Czechia: Masaryk University Faculty of Arts., 2008, 51 p.
3. Лозовик Е.В. Современная английская литературная сказка в творчестве Нила Геймана. Россия: Московский Педагогический Государственный Университет., 2015, 189.
4. <https://www.theguardian.com/books/2007/oct/13/film.fiction>
5. <https://www.ocregister.com/2007/08/08/neil-gaimans-stardust-a-fantasy-for-those-not-into-fantasy/>

Səadət Vəliyulla qızı Novruzova

Odlar Yurdu Universiteti

doktorant

novruzovaseadet@gmail.com

“GÖZƏLLİK” KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *gözəllik, dil, linqvokulturologiya, konsept, frazeologiya*

Key words: *beauty, language, linguoculturology, concept, phraseology*

Dil həm də etnik integrasiyanın başlıca faktoru kimi çıxış edir. Dildə müəyyən ölçülər vardır ki, dilin konseptual cəhətləri ilə bağlı olur. Bu o deməkdir ki, dil həm də koddur, mədəniyyətin, o sıradan linqvokulturologiyanın əsasını təşkil edir.

M.P.Vaqif əsərlərinin dili bu ölçüyə tamamilə sığır. Bu ölçü bədii dilin konseptual cəhətləri ilə bağlı olur. Bu o deməkdir ki, dil həm də koddur, mədəniyyətin, o sıradan linqvokulturologiyanın əsasını təşkil edir.

Bu yazıdan məqsəd Vaqif poeziyası əsasında XVIII yüzilikdə formalaşmış «gözəllik» konseptinə estetik qiymət vermək və onun linqvokulturoloji mahiyyətini müəyyənləşdirməkdir.

Bədii mətndə «gözəllik» konsepti kommunikativ hadisədir. «Milli ədəbi-bədii (estetik) təfəkkür faktı» ilə dolu olan M.P. Vaqif yaradıcılığı barədə vaxtı ilə F.Köçərli yazmışdı: «Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir o qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilməmiş kəlamlardır ki, nə qədər cövhərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəəssir və məsrur olar»

(1)

Burada «gözəllik babı»nı biz «gözəllik konsepti» kimi təqdim edirik.

«Gözəllik» konseptinin dildə müəyyənləşdirilməsi və ifadəsi əsasən üç yöndədir:

1. leksik semantikada «gözəllik» konseptini nişanlamaq, göstərmək;

2. frazeologiyada «gözəllik» konseptini işarə etmək;

3. paremiologiyada «gözəllik» konseptini təyin etmək.

Vaqif yaradıcılığı «gözəllik» konseptinin əsas spesifik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır: qaynar gözlər, şux baxışlar, səf-səf duran siyah kirpik, şölə verən ağ bədən, nazik əllər, canan, ruhi-rəvan, ləbləri şirin, qönçə dəhan, tutti zəban, alma yanaq, büllur buxaq, şux qəmzə, xumar-xumar baxan, sığallı birçək, şirin gülüş, xublar arığı, mina gərdən, əndamı ağ, maya bud, baldırı yoğun, ağ sinə, dili-dodağı bal, qərib-qərib durmaq, şirin məhəbbət, tərlən könül və s. Bu kimi ifadələrin estetik keyfiyyəti naturallığındadır, əlamətin təbii təsəvvüründədir. Ümumiyyətlə, gözəllik də mühüm konseptlərdəndir, mental vahiddir, dilin kompleks şəkildə öyrənilməsinə istiqamətlənib. Hər dövrün özünün gözəllik barədə təsəvvürləri olur.

Gözəllik konsepti Vaqif dövrünün şüur və mədəniyyətin məhsulu kimi ortaya çıxır. Gözəllik bir konsept kimi XVIII əsr gözəlləri haqqında milli ənənələrin, həyat təcrübəsinin mahiyyətini, məzmununu əks etdirir.

M.P.Vaqif şeirlərinin «poetik enerjisi» müxtəlif konsept laylarında üzə çıxır. Daha doğrusu, konseptin linqvokulturoloji modelləri-universal, mədəni, subkultur və s. laylar meydana gəlir. Vaqif yaradıcılığının mədəni-koqnitiv potensialı konseptin inkişafı olan prototip mənalarla zəngindir.

M.P.Vaqif yaradıcılığında «gözəllik» konsepti müxtəlif motivlərlə dolğundur. Vaqif yaradıcılığında gözəllik konseptinin nüvə sahəsini qəşənglik təşkil edir. Gözəllik konsepti Vaqif poeziyasında 3 yolla öz ifadəsini tapa bilər: 1) bildirmə, 2) ifadə etmə, 3) təsvir etmə və tərənnü etmə (2)

Vaqif yaradıcılığında gözəllik konsepti dünyanın dil mənzərəsini modelləşdirir, bu mənzərənin rəngarəng semantik sahələrini üzə çıxarır. Ən ümumi isə dünyanın gözəllik barədə konseptual xəritəsini

çıxır. Güzəllik soy-ilandır, güzəllik ondur, doqquzu dondur və s. folklor örnəklərində olduđu kimi. Vaqif güzəllik nəğməkarıdır. Vaqif poeziyası vasitəsilə güzəllik anlayışının bütün konseptual inkişaf səviyyələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. O, *güzəl* sözünün *göycək* sinonimindən istifadə edir:

Yeni gəlib xətti, tər bənövşə tək,
Qaşı, gözü elə baxdıqca *göycək*. (3)

Güzəllik konseptinin məzmunu əsas, aktual əlamətdən və əlavə, passiv əlamətdən ibarətdir. Həmin konseptin daxili formasını da bura əlavə etmək olar.

Vaqifdə güzəllik konsepti linqvokulturologiyanın məzmun və mahiyyətini estetik dəyərlərlə əks etdirir. Həmin estetik dəyər müxtəlif dil vasitələri ilə fiksasiya olunur. Bu vasitələrin diskursiv və etnomədəni xüsusiyyətləri vardır. Ayrı-ayrı mətni fraqmentlər güzəllik konseptinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır. Bu zaman həmin konseptin konstitutiv əlamətləri reallaşır.

Beləliklə, M.P.Vaqifin poeziyasında sosial varlığa estetik münasibət kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bu əhəmiyyəti güzəlliyin həmin dövrün linqvokulturoloji məzmunu yaradır. Həmin aktualıq estetik, güzəllik münasibətinin konseptual təzahürünə də aiddir. Vaqifdə bir sıra hallarda güzəllik konsepti xeyli mürəkkəb xarakter daşıyır və çətin dərk edilir. Bu konseptlə etnik kolorit birləşir. Ona görə də ifadə tərzini konkret faktlarla gerçəkləşir.

Sonda göstərə bilərik ki, Vaqifdə güzəllik ölçüləri nəticə etibarını ilə insanın əxlaq və sağlamlığının gözlənilməsinə istiqamətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Kocharli F. Azerbaijani Literature. I volume, Baku, 1978
2. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language. "Science" IV volume, Baku 1987, 544 p.
3. Molla Panah Vagif's Works. "East and West", Baku 2004, 264 p.

Səbinə Elçin qızı Mehrəliyeva

Azərbaycan Universiteti

dissertant

dr.gatibae@gmail.com

AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNİN SOSIAL KULTUROLOJİ REALİLƏRİ

Açar sözlər: *Avstraliya, reali, ingilis dili, kulturologiya*

Key words: *Australia, reality, English, culturology, language*

Avstraliya variantı, əsasən Avstraliyada istifadə olunan ingilis dilinin əsas növlərindən biridir. İngilis dilinin Avstraliya Konstitusiyasında rəsmi statusu olmasa da, Avstraliya İngilis dili faktiki olaraq Avstraliyanın rəsmi və əhalinin əksəriyyətinin ana dilidir. Avstraliya variantı ilə Britaniya variantı arasındakı fikir ayrılığı 1788-ci ildə Yeni Cənubi Uels koloniyasının qurulmasından sonra başladı və Avstraliya versiyasının Britaniya variantından fərqli olması 1820-ci ildə qəbul edildi. Avstraliya və Britaniya ingilis dilləri arasındakı fərqlər, ilk köçənlərin övladlarının müxtəlif dialektlərdə danışması və bu ünsiyyət prosesində dillərin qarışması nəticəsində yarandı. Beləliklə, Avstraliya ingilis dili tez bir vaxtda ingilis dilinin ayrı bir variantına çevrildi. XIX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər gəlib çatan qeydlər, ilk gələn koloniyada yaranan dialektləri təsvir edir: Peter Miller Kanningem 1827 -ci ildə *Two Years in New South Wales* (yəni, Yeni Cənubi Uelsdə İki İl) kitabında göstərilir ki, orada yaşayanların dili öz valideyinlərinin ingilis dilindən çox fərqlənir. Çünki onların valideyinlərinin dilinə London mədəniyyətinin böyük təsiri olmuşdur. Entoni Berdjes (Anthony Burgess) yazırdı ki, “Avstraliya İngilisləri Dikens dövründən bir növ daşlaşmış Londonda danışılan loru dil kimi qəbul edilə bilər” (1). 1850 -ci illərdə Avstraliyada qızıl hərisliyi dövründən sonra, Avstraliyaya mühacir

axını çoxaldı. Birləşmiş Krallıq əhalisinin təxminən iki faizi Yeni Cənubi Uels və Viktoriya koloniyalarına köçdü. Dilçi Bryus Mura (Bruce Moore) görə, “Avstraliya danışıqının inkişafına əsas töhfə İngiltərənin cənub-şərqindən gəlir” (2, s. 69). Avstraliya Aborigen dillərindən bəzi elementlər Avstraliya İngilis dilinə uyğunlaşdırılmışdır - əsasən yer adları, flora və fauna (koala, dinqo) və yerli mədəniyyət (yowie, bunyip) adları. Avstraliya ingilis dilinin lüğətində olan sözlərin bir çoxu, digərləri - kenqurular, bumeranqlar, wallaby və s. isə başqa dillərdə istifadə olunmağa başladı. Avstraliyadakı bir çox şəhər və şəhəratrafi yerlər aborigenlərin dilində olan sözlərin təsiri altında adlandırılmışdır. Ən bariz nümunə, “görüş yeri” mənasını verən yerli bir sözlə adlandırılan Avstraliyanın paytaxtı Kanberra’dır. XIX əsrin qızıl hərisliyi dövrü ilə başlayan dəyişikliklər arasında, İngilis dilinin Şimali Amerika versiyasından gələn sözlərin, onların yazılışının, qaydalarının və terminlərin tətbiqi önə çıxmağa başladı. Avstraliya İngilis dili üçün xarakterik hesab olunan *bonzer* (“yaxşı” və ya “əla”) alınma sözlər, daha sonra bu dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq Avstraliya ingiliscəsini əmələ gətirdi (3, 144).

Avstraliya idilində yazılış qaydası Britaniya ingilis yazısı ilə demək olar ki, tamamilə üst-üstə düşür; Makkuorri Lüğəti tərəfindən tərtib edilmiş ingilis Avstraliya Korpusuna görə. c-re (center), -our (harbour), -ll- (travelling), -ise / ize (recognise/ recognize) olan yazılar istifadə olunur, lakin -ise forması -ize 3:1 nisbətinə görə daha çox yayılmışdır. Makkuorri (ingilis Macquarie Dictionary) lüğəti mətbuat dilini rəhbər tutaraq buradakı orfoqrafiyanı əsas götürmüşdür (4). Avstraliya İngilis dilində regional fərqlər zəifdir; bu variantdakı dəyişiklik sosial status faktoruna bağlıdır; ən sadə təzahürü şəhərin və kəndin dilinə bölünməsidir. Avstraliyada ilk məskunlaşanların tələffüzü əvvəlcə Britaniya ingilis dilindən fərqli idi, çünki əhalinin böyük hissəsi məhkumlar, aşağı sosial təbəqələrin nümayəndələri və siyasi sürgünlər idi. Şəhər dili və ləhcələrində, Londonun şimalında yaşayanların loru dilinin aksentində danışdılar. Bəzi səslərin

tələffüzünün sadələşdirilməsi ilk ağdərili köçkünlərin əksəriyyətinin təhsilsiz olması ilə əlaqədardır. Landşaftın və iqlimin xüsusiyyətləri öz təsirini göstərdi. Dil fərqliliklərinin səviyyələndirilməsinə əhəlinin çox hərəkətliyi və ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri güclü təsir göstərdi. İngilis dilinin Amerika versiyası Avstraliya versiyasına olduqca güclü təsir göstərdi. Avstraliya ingilis dilinin lüğət tərkibinin əksəriyyəti ingilis dili ilə eynidir. Avstraliya variantının fərqli xüsusiyyətləri dilin lüğət tərkibində bərabər paylanmışdır. Bu fərqli əlamətlər avstraliyalılar üçün ən vacib və əlaqəli fəaliyyət sahələrinə uyğun olan bəzi sahələrdə cəmlənmişdir. Bunlar flora və fauna, landşaft, maldarlıq və xüsusilə qoyunçuluq, qızıl mədənçiliyi və Avstraliyaya xas insan əmək fəaliyyətinin digər sahələrində özünü göstərir. Nəticə etibarilə, hazırda Avstraliya ilə digər ölkələr arasında mədəni və iqtisadi əlaqələrin inkişafı tələb edir ki təkcə Britaniya ingilis dilini deyil, həm də onun Avstraliya versiyasını öyrənmək lazımdır. Bu, tətbiq sahəsindən asılı olmayaraq uğurla kommunikasiya qurmağa kömək edəcəkdir.

Avstraliya ingilis dili, avstraliyalıların ölkələri üçün bənzərsiz hesab etdikləri bir çox realini əhatə edir. Bunlardan ən məşhurlarından biri *outback* sözüdür, ucqar, seyrək bir yer deməkdir. Bu sözlərin, ifadələrin və tədbiqlərin çoxu 1788-1868-ci illərdə Avstraliyaya daşınan ingilis və İrlandiyalı məhkumlar arasında meydana gəlmişdi. Avstraliyadakı kəndlilər tərəfindən hələ də tez-tez istifadə olunan bir çox söz, İngiltərənin hər yerində və ya bir hissəsində, məna dəyişikliyi ilə istifadə olunur. Məsələn: *-a creek /buxta (kiçik körfəz)* - Avstraliyada (Şimali Amerikada olduğu kimi) hər hansı bir “axın və ya kiçik çay” olduğu halda, İngiltərədə dənizə tökülən kiçik bir su axınıdır.

-paddock/otlaq - “sahə/otlaq” mənasını verən Avstraliya sözüdür, İngiltərədə isə mal-qara üçün kiçik bir ağıl mənasında işlədilir.

Avstraliya variantında və bəzi Britaniya dialektlərində (ləhcələrində) (məsələn, Cockney, Scouse, Geordie) *mate* sözünü, ümumiyyətlə, qəbul edilmiş adi həyat yoldaşı mənasında deyil, eyni

cinsin yaxın dostuna istinad etmək üçün istifadə edirlər. Digər terminlərin mənşəyi o qədər də aydın və ya mübahisəli deyil. *Dinkum/əsl* və ya *fair dinkum/həqiqi* kontekstdən və intonasiyadan asılı olaraq həqiqət, həqiqi, həqiqəti söyləmək və əlaqəli mənalara ifadə edir. *Dinkum* termininin 1850-ci illərdəki Avstraliya qızıl mədənləri dövründə yuxarı qızıl mənasını verən Kanton (və ya Hokleden) ding kamdan sözündən qaynaqlandığı tez-tez iddia edilir.

Ədəbiyyat

1. Burgess Anthony. A Mouthful of Air. 1992. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/A_Mouthful_of_Air (дата обращения: 28.01.14)
2. Moore Bruce. Speaking our language: the story of Australian English. – South Melbourne: Oxford University Press, 2008.
3. Агапова И.В., Горбунова В.С. Особенности австралийского варианта английского языка Перспективы Науки и Образования, 2014, №3(9) с.142-146
4. Australian English. –South Melbourne: Oxford University Press, 2008. 4. Википедия – свободная энциклопедия [сайт].

Aytən Arif qızı Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

dr.gatibe@gmail.com

İNGİLİS FRAZELOGİYASININ ÜSLUBİ TƏBƏQƏLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: *frazelogiya, üslub, təbəqə, ingilis dili, sabit, ifadə*

Key words: *phraseology, style, layer, English, fixed, expression*

İngilis dilinin frazeologiyası funksional üslub və emosional-ekspressiv sinonimlərin zənginliyi ilə seçilir. Frazeoloji vahidlərin üslubi çaları sözlərdə olduğu kimi müəyyən nitq üslubunda sabitliyinə səbəb olur. Eyni zamanda, frazeologiyanın tərkibində iki qrup frazeoloji vahid fərqlənir:

1. bu və ya digər funksional üslubla daimi əlaqəsi olmayan ümumi frazeoloji vahidlər.

Far and away – daha, bir qədər, lap: From time to time – arada bir, vaxtaşırı.

2. funksional sabit frazeoloji vahidlər.

İngilis dilinin və lüğətinin çox mühüm hissəsini təşkil edən ümumişlək leksikadan fərqli olaraq, vahidlərin sayına görə ümumi frazeologiya bütün ingilis frazeoloji vahidlərinin tərkibində xüsusi yer tutur. Funksional sabit frazeoloji vahidlər üslub baxımından heterojendir: onların paradiqmaları ekspressivlik dərəcəsinə, emosional xüsusiyyətlərin ifadəliliyinə və s. görə fərqlənir. Əsasən şifahi ünsiyyətə, yazılı nitqə-bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın ən böyük üslubi təbəqəsi danışq frazeologiyasıdır: Up one's sleeves – qolları çırmalamaq, To live in clover - ağa kimi yaşamaq.

Ona məxsus frazeoloji vahidlər çox vaxt izahlı lüğətlərdə stilistik artıqlarsız olaraq verilir, lakin onlar ümumi frazeoloji vahidlər fonunda

tonu bir qədər yumşaldılmış danışiq tərzilə seçilir. Danışıq frazeoloji vahidləri, bir qayda olaraq, obrazlıdır ki, bu da ona xüsusi ekspressivlik, canlılıq, parlaqlıq verir. Onların nitqdə istifadəsi nitq ştamplarına, kanselyarizmlə bir növ qarşıdurma rolunu oynayır. Ümumilikdə danışiq dilinə yaxın olan danışiq frazeologiyası daha çox tənəzzüllə uğrayır.

To peek up one's nose - burnunu yuxarı qaldırmaq. Kobud danışiq tərzilə frazeologiyada daha kəskin səslənir. Buraya dil normasının kobud şəkildə pozulmasını ifadə edən təhqiramiz sabit birləşmələr daxildir. Digər üslub qatını kitab frazeologiyası təşkil edir. Funksional kitab üslublarında, əsasən yazıda istifadə olunur. Kitab frazeologiyasının bir hissəsi olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1.elmi, mürəkkəb terminləri ifadə edən: *center of gravity* – ağırlıq mərkəzi; *thyroid gland* – qalxanabənzər vəzi; *school-leaving certificate* – məktəb bitirməsi haqqında şəhadətnamə

2.publisistik: *people of good will* - yaxşı niyyətli insanlar

3.rəsmi- işgüzar: *take place* - baş tutmaq; *presumption of innocence* təqsirsizlik şəhadətnaməsi; *put into operation* -istifadəyə vermək

İngilis dilində danışiq dili ilə müqayisədə daha az kitab frazeoloji vahidləri var (Con Blekmorun redaktoru olduğu “İngilis dilinin frazeoloji lüğəti”ndə verilmiş 5000 frazeoloji vahiddən yalnız 60-ı “kitabşayağı” kimi qeyd olunur). Onların arasında təkcə özünəməxsus frazeoloji vahidlər deyil, həm də elmi-terminoloji və peşəkar sistemlərdə məcazi mənada işlənən frazeoloji ifadələr də var: *Bring to naught/nothing* sıfıra endirmək; *Lay it on thick* - rəngləri qatılaşıdırmaq

Dilə ictimai-siyasi, publisistik və bədii ədəbiyyatdan daxil olan frazeoloji vahidlərin də kitab frazeologiyasına bənzər yönələri də var: *Spirit of the law* qanunun ruhu

Emosional-ekspressiv kolorit baxımından frazeoloji vasitələrin üslub xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün frazeologiya iki qrupa bölünür: neytral - konnotativ mənaları olmayan - və ekspressiv çalarlı.

Neytral frazeoloji vahidlər azdır: *Open meeting açıq görüş; New Year yeni il; Each other öz aralarında*

Onlar funksional olaraq sabit olmayan ümumi istifadə olunan frazeologiyanın bir hissəsidir. Bundan əlavə, aydın funksional sabitliyə malik olan xüsusi frazeoloji vahidlər (elmi, rəsmi-işgüzar) də əlavə konnotativ mənalardan məhrumdur: *Adam's apple* Adəm alması; *Punctuation marks* - durğu işarələri; *Length of service* əmək stajı

Müəyyənliyi ilə müşayiət olunan bir çox terminoloji birləşmələrin metaforik istifadəsi onların üslub keyfiyyətini dəyişir: hər hansı obrazlı ifadə kimi ekspressiv olurlar: • *If speaking about success in this region it is not a proper time to draw a line*. Böyük bir üslub təbəqəsi parlaq emosional və ekspressiv çalara malik frazeoloji vahidlərdən ibarətdir ki, bu da onların metaforası, onlarda müxtəlif ifadə vasitələrinin istifadəsi ilə əlaqədardır. Danışq üslubunun frazeologizmləri tanış, oynaq, istehzal, təhqiramiz tonlarda olur: *Like a bolt from the blue* başımıza qar kimi yağdı; *Chicken-heart* islanmış cücə kimi.

Kitab frazeoloji vahidləri ilahi, təntənəli səslə xarakterizə olunur: *To live this world* bu həyatı tərk etmək; fani dünyanı tərk etmək; *To blow up the bridge* körpüləri yandırmaq.

Ədəbiyyat

1. Бирих А.К. Словарь фразеологизмов/ А.К.Бирих. -М.: Высшая школа, 2001. –160 с.
2. Кунин, А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь/ А.В. Кунин. - М., 1984. -944 с.
3. Дерягин Д.Я. Беседы о русской стилистике/ Д.Я.Дерягин. - М.: Просвещение, 1978. –96 с.

Aida Vahid qızı İsmayılova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
dr.gatibe@gmail.com

AD KOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: *isim, ad, komponent, söz, ənənə*

Key words: *noun, name, component, word, tradition*

Struktur-semantik yanaşma çərçivəsində mürəkkəb sözün genezisi problemi bir çox dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. “Ənənəvi olaraq mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin iki yolu nəzərdə tutulur: ifadələrdən və modellərdən. İfadələrdən mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin xüsusiyyətləri mənbələrdə göstərilmişdir. Q.Pavel “Dil tarixinin əsasları” kitabında (3,54) göstərmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, söz birləşməsindən mürəkkəb söz əmələ gələndə məna təcrid olunur. Nəticədə mürəkkəb sözün mənası ilkin ifadənin mənasından fərqlənir. ifadələrdən mürəkkəb sözlərin inkişafı müxtəlif yollarla baş verə bilər. Beləliklə, bəzi ifadələr və mürəkkəb sözlər əvvəlcə eyni və ya demək olar ki, oxşar anlayışları ifadə edirdi. Mürəkkəb sözlər əmələ gəldikdən sonra, ifadələr öz mövcudluğunu dayandırdı (breakfast, cupboard, waistcoat-səhər yeməyi, şaf, jilet). İ.V.Arnoldun fikrincə, digər mürəkkəb sözlər sərbəst ifadələrə əsaslanır, “hər hansı xüsusi obyektə qeyd etmə, müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif təsadüfi obyektləri təyin etməyə xidmət edir” (1, 160). Bu ifadələrin mənasının təcrid olunması nəticəsində mürəkkəb sözlər yaranıb, sərbəst ifadələr isə paralel olaraq fəaliyyət göstərməkdə davam edir. {a dark room - hər hansı bir qaranlıq otaq (sərbəst ifadə); dark-room — fotoqrafiya işləri üçün xüsusi otaq (mürəkkəb söz). Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin başqa bir yolunun mövcudluğu onunla müəyyən edilir ki, bəzən

mürəkkəb sözlərin fraza şəklində öz prototipi olmur, çünki bu sözlərin quruluşu sintaksis normalarına ziddir.

Mürəkkəb sözün komponentləri arasında əlaqə problemi də bir çox dilçilərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Mürəkkəb sözlərə struktur-semantik yanaşma çərçivəsində mürəkkəb isimlərin komponentləri arasındakı əlaqəni bildirmək üçün müxtəlif adlardan istifadə edilmişdir. Bəzi dilçilər hesab edirdilər ki, mürəkkəb sözün komponentləri arasında sintaktik əlaqələr mövcud olmalıdır. Sintaktik əlaqələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözləri ümumiyyətlə müəyyən bir ifadə növü ilə əlaqələndirmək olar. Digər tədqiqatçılar mürəkkəb sözün komponentləri arasında məntiqi əlaqələri müəyyən etmişlər. Məsələn, N.D.Arutyunova hesab edir ki, mürəkkəb sözün elementləri arasındakı əlaqə cümlə qurmağın sintaktik normalarından daha çox birbaşa olaraq müvafiq gerçəkliklər arasında məntiqi əlaqələri ifadə edir. O.Jespersen isə mürəkkəb isimləri təhlil edərək, birinci komponentin ikinciye münasibətini məntiqlə başa düşüldüyünü qeyd edir: subyekt, obyekt, yer, alət və s. N.A.Azarx, O.D.Meşkov və başqaları O.Espersenin ideyasını inkişaf etdirərək, mürəkkəb sözün birinci və ikinci komponentləri arasındakı əlaqələri araşdıraraq, onlar arasında semantik əlaqələrin mövcudluğundan danışirlar. Mürəkkəb sözün komponentləri müxtəlif mənə əlaqəsində ola bilər. Deməli, ant-hill-mürəkkəb isimində-birinci komponent ikincinin əlamətini, peace-loving (sülhsevər) mürəkkəb sözünün komponentləri isə hərəkətlə predmet arasındakı semantik əlaqəni ifadə edir. Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında ən çox yayılmış semantik əlaqə növlərindən biri birinci komponent ikinci komponentin hansısa keyfiyyətini və ya xüsusiyyətini bildirməsidir. Üçüncü qrup tədqiqatçılar mürəkkəb sözün komponentləri arasında semantik əlaqələrin mövcudluğunu bəyan etdilər. Beləliklə, mürəkkəb sözün komponentləri arasında mütləq müəyyən semantik əlaqə olmalıdır. Çox vaxt birinci komponent ikincinin mənasını aydınlaşdırır, məsələn, Grofistadt, Vaterland. N.G.Quterman, M.D.Stepanovanın ideyasını dəstəkləyərək deyir ki, mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı

əlaqə sintaktik deyil semantik, məna əlaqəsi xarakteri daşıyır, çünki cümlənin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlərə deyil, bir sözün mühüm hissələri, morfemlər arasındakı əlaqələr nəzərə alınır. İnsanı əhatə edən reallığın təyini ilə linqvistik hadisələrin əlaqələrini müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoyan onomasioloji yanaşma, ümumən törəmə sözün, xüsusən də mürəkkəb sözün quruluşunun öyrənilməsinə fərqli yanaşmaya imkan verdi. Törəmə sözün yaranma prosesini nəzərə alan tədqiqatçılar belə fikir irəli sürürlər ki, törəmə sözün onomasioloji quruluşu iki hissəli xarakter daşıyır və ona onomasioloji əlamət verilmiş onomasioloji əsasdan ibarətdir. Onomasioloji əlamət isə insanın aktiv təsirinin predmeti olan daşdır. M.Dokulila konsepsiyasını dəqiqləşdirən E.S.Kubryakova belə nəticəyə gəldi ki, təkcə şəkilçilər deyil, digər morfoloji əlamətlər də alınma sözlərin onomasioloji əsaslarını təşkil edən vahidlər kimi çıxış edə bilər: (2, 205). Üstəlik, bu anlayışı düzəltmə və mürəkkəb sözlərin törəmə mənasını xarakterizə etmək üçün tətbiq etməklə, həmçinin sintaksis semantikasının nailiyyətlərindən və propozisional analiz metodundan istifadə etməklə E.S. Kubryakova nominasiya vahidinin onomasioloji strukturuna daha bir konsepsiyayı - onomasioloji əlaqə və ya onomasioloji predikat konsepsiyasının daxil edilməsini təklif etdi. Beləliklə, derivasiyalı onomasiologiya baxımından mürəkkəb söz üçlü nominativ quruluşa malikdir. E.S.Kubryakovanın nəzəriyyəsinə görə, kompozitin onomasioloji quruluşu onomasioloji bazis vasitəsilə formalaşır ki, bu da insanın fikrində hansı obyektə - substansiya, əşya və ya proses, hərəkət, hal və ya əlamət, əmlak, atributla məşğul olması barədə qərar qəbul edilir (2, 15-18); Təyin olunanın əsas məzmununu bu və ya digər şəkildə aydınlaşdıran, onu məhdudlaşdıran və ya dəyişdirən anlayışı ifadə edən onomasioloji əlamət və onomasioloji əsası və onomasioloji xüsusiyyəti müəyyən bir əlaqə növü ilə birləşdirən həm gizli, həm də real bir onomasioloji predikat: aidiyyət, qonşuluq, əhatəlilik və s. və onu konkretləşdirir. Beləliklə, silk-dress- ipək paltar ipəkdən tikilmiş paltardır, a silk-grass - ipək otu isə ipəyi xatırladan bir otdur.

Ədəbiyyat

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка Министерством высшего образования СССР в качестве учебного пособия для педагогических институтов и факультетов иностранных языков изд. иностранных языках, Москва: 1959
2. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. М., 1965
3. Пауль. Г. Принципы истории языка. М., 1960.

Mətanət Samik qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
matanat.hasanova.f@mail.ru

MƏDƏNİ SƏRVƏTLƏRİN MÜHAFİZƏSİNİN ANLAYIŞI VƏ HÜQUQİ MƏZMUNU

Açar sözlər: *mədəni irsin qorunması, mədəni sərvətlər, mədəni irsin saxlanması, maddi hüquqi qoruma, mühafizə dərəcəsi, qanunvericilik, beynəlxalq müqavilə*

Key words: *protection of cultural heritage, cultural wealth, preservation of cultural heritage, intangible heritage, legal protection, degree of protection, legislation, international treaty*

Mədəni sferada müəyyən sayda beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik normalarının qəbul olunmasında mühüm məqsəd, mədəni irsin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu məqsədə çatması istiqamətində həll olunması mühüm olan məsələlərdən biri, “mədəni irsin qonunması” anlayışı aparatındakı “qorunması” termininin hüquqi məzmununu müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün bir neçə terminoloji xarakterli məqamlara nəzər salmaq vacibdir. Belə ki, istər beynəlxalq aktlarda, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilikdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının (bundan sonra - AR) qanunvericiliyində “qoruma”, “mühafizə”, “saxlama”, “müdafiə” və s. kimi fikirlərdən istifadə olunur. Bu anlayışların sinonim anlayışlar olması, yoxsa məzmunlarının ayrı olması sual doğurur. Birinci növbədə vurğulamaq lazımdır ki, fərqli dillərdə onlardan istifadə edilməsi də fərqli ola bilər. Belə ki, beynəlxalq sənədlərin ingilis dilində olan mətnində bir qayda olaraq “protection”, “safeguarding” və “preservation” anlayışlarından istifadə olunur. Müvafiq olaraq, rus dilində olan sənədlərdə “охрана”, “сохранение”

və “защита” anlayışlarından, Azərbaycan dilində olan sənədlərdə isə “qoruma”, “mühafizə”, “müdafiə” və “saxlama” anlayışlarından istifadə edilir. Əslində hər hansı beynəlxalq sənədin orijinal mətnində olan anlayışların düzgün tərcümə olunması, həmin sənəddə olan hüquq normalarının düzgün təfsir olunması və tətbiqi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi beynəlxalq sənədlərdə (misal, Qeyri-maddi irsin qorunması haqqında 2003-cü il Konvensiyası (bundan sonra-2003-cü il Konvensiyası), Daşınar təsvirlərin qorunması və saxlanması haqqında 1980-ci il Tövsiyəsi (9, s.205-217)) istifadə olunan “safeguarding” termini rus dilinə “oxpana”, Azərbaycan dilinə isə müvafiq olaraq “qoruma” kimi tərcümə olunur. Beynəlxalq sənədlərdə daha çox istifadə olunan (məsələn, Mədəni və təbii irsin qorunması haqqında 1972-ci il Konvensiyası (bundan sonra - 1972-ci il Konvensiyası), Silahlı qarşıdurma zamanı mədəni irsin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyası (bundan sonra-1954-ci il Konvensiyası) və s.) “protection” termini rus dilində sənədlərdə və tərcümədə “oxpana” kimi (1972-ci il Konvensiyası), bəzən isə (1954-cü il Konvensiyası və Protokollar) istifadə olunur. Azərbaycan dilində olan tərcümələrdə “sarımra” mətni “müdafiə” kimi, “oxpana” mətni isə “qoruma” və ya “mühafizə” kimi tərcümə edilir. Və uyğun olaraq AR-ın qanunvericilik akılarına əsasən, Mədəniyyət haqqında Qanun) “saxlama” və ya “qoruyub saxlama” anlayışı ilə yanaşı, “qoruma” və ya “mühafizə” anlayışlarından da istifadə edilir. Bəzən bu anlayışların definisiyası verilmədən eyni bir aktda, hətta eyni bir maddədə hər üç anlayışa rastlaşmaq olur. Məsələn, Mədəniyyət haqqında Qanunun 36.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin müdafiəsi özündə eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsil-dən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla mədəni aspektlərinin düzəlməsi isiqamətində keçirilən fəaliyyətlərlə təmin olunur. (2)

Yaxşı olardı ki, qanunvericilikdə bu anlayışların hər birinin definisiyası verilərdi. Bunun baş verməməsi fonunda təfsirlə bağlı

müəyyən çətinliklər yaşana bilər. AR-sı ölkə daxili qanunvericilik aktlarından fərqli olaraq beynəlxalq sənədlərin mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsində “qoruma” və “mühafizə” anlayışları sinonim anlayışlar kimi istifadə olunur. Məsələn, mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında 1920-ci il Konvensiyasının (bundan sonra-1970-ci il Konvensiyası) tərcüməsində “qoruma”, Oğurlanmış. Yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər haqqında 1995-ci il YUNİDRUA Konvensiyasının (bundan sonra-1995-ci il Konvensiyası) tərcüməsində isə “mühafizə” anlayışından istifadə olunur. Yaxud, 1972-ci il Konvensiyasına qoşulmaq haqqında Milli Məclisin 6 dekabr 1993-cü il tarixli: qərarında (2) Konvensiyanın adı “Ümumdinvyə mədəni və təbil irsin qorurması” kimi təqdim edilir, amma Konvensiyanın tərcümə edilmiş mətnində Konvensiyada və onun adında “mühafizə” anlayışı işlədilir.

AR qanunvericiliyində “saxlama” anlayışı ilə yanaşı, “qoruyub saxlama” anlayışından da istifadə olunur. Beynəlxalq sənədlərdə ingilis: dilində istifadə olunan “preservation” termini Azərbaycan dilində “qoruyub saxlama”, rus dilində istifadə edilən “сохранение” termini isə “saxlama”, “mühafizə”, “qoruma” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilinin izahı: lüğətinə əsasən, “saxlama” termin: müxtəlif mənaları, o cümlədən mühafizə etmək, əvvəlki keyfiyyətin: mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq, qorumaq mənalarını verir (3.c.1, s.343) Göründüyü kimi, “saxlama” və “qoruyub saxlama” terminləri sinonim anlayışlardır. Məlum olduğu qədər il AR qanunvericiliyində bu anlayışların hüquq məzmunu açıqlanmışdır. Yalnız Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunması, pasportlaşdırılması, qeydiyyatı və dövlət reyestrinin aparılması Qaydalarının layihəsində (2) “qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması” anlayışından istifadə edilir. Həmin layihəyə əsasən, qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması - qeyri-maddi mədəni irsin

aşkar edilməsi, eyniləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi, saxlanması, tədqiq edilməsi, təbliği, həmçinin yaşama qabiliyyətinin təminatı və onların məhv olmaqdan müdafiə olunmasına yönəldilmiş tədbirləri ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2014
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. www.e-qanun.az
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cildə. Bakı, 2004

Aygül İlham qızı Eyyubova
Odlar Yurdu Universiteti
doktorant
aygul-1991@list.ru

İNVERSİYANIN FUNKSİYALARI

Açar sözlər: *inversiya, mətn, inversiya tipləri, kommunikativ funksiya, dil*

Key words: *inversion, text, inversion types, communicative function, language*

Söz sırasının inversiyası ingilis və Azərbaycan dillərində fərqli struktur-semanik özəlliklərlə səciyyələnir. Çünki bu dillərin qrammatik quruluşu fərqlidir. Söz sırasının nəticəsi olan inversiya hadisəsi ingilis dilində ciddi və mühüm əlamətləri ilə nəzəri cəlb edir. İngilis dili analitik dillərdəndir, Azərbaycan dili isə iltisqiliyin əsas xüsusiyyətlərini daşıyır. İngilis dilində qrammatik əlaqə, münasibət köməkçi sözlər, söz sırası, intonasiya və sözdəyişmə, söz-formalarala və s. vasitəsilə təzahür olunur. İnversiya bir dil-nitq hadisəsi kimi spesifik funksiyalara sahib olmaqla kommunikasiyaya xidmət göstərir. İnversiyanın mətnin struktur-semantik təbəqəsində aşağıdakı funksiyaları vardır.

1. Ritmik-melodik funksiya

2. Ekspressiv və ya emosional-ekspressiv funksiya. Həmin funksiya sahib inversiya hiss və duyğuları, arzu və təklifləri ifadə edir. «İnsan hissələri»nin müdaxiləsi olmadan insanın həqiqət axtarırları heç zaman olmamış, yoxdur və ola da bilməz» (V.İ.Lenin)

İnversiya affektiv təsirlərə məruz qalır. Bütün üslubi hadisələri məhz bu yöndə izah etmək lazım gəlir.

2. Arxitektonik funksiya

4. Funksional, üslubi funksiya

5.Məntiqi ayrılma funksiyası. Dil-nitq hadisəsi kimi, inversiya da məntiqi və emosional olmaqla iki cür şərh edilir. Ş.Balli və J.Vandriyes qeyd edirlər ki, dili tam vəziyyətdə «məntiqi» (əqli) və «affektiv» (emosional) hissələrə ayıraraq öyrənmək gərəkdir. Əlbəttə, dilin, dil hadisələrinin bu tərəfi ilə üslubiyyat elmi məşğul olur. (1)

Azərbaycan dilçiləri kollektiv kitablarında yazırlar: «Nitqdə «məntiqi» (əqli) məzmunla «affektiv» (emosional) məzmun arasında daimi tarazlıq pozulur və bu zaman iki cür imkan meydana çıxır:

1.Məntiqi məzmun affektiv məzmunu tam udur. Məntiqi ünsürlər öz leksik mənasından o qədər uzaqlaşır ki, bunlar nəinki konkret, hətta mücərrəd fikri bildirməkdən məhrum olur. Bu həddə çatan dil faktı artıq bir növ şablona, trafaretə çevrilir.

2.Affektiv məzmun məntiqi məzmunu tam udur. Dil faktı hər cür mənasını itirir, təkcə mücərrəd anlayış deyil, həm də konkret təsəvvür bildirməkdən məhrum olur, az və ya çox dərəcədə müəyyən hissləri ifadə edir. İnversiyalaşmış cümlənin konkret mənası hər bir halda onun işləndiyi mətnlə, birinci növbədə, intonasiya ilə müəyyənləşdirilir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində nida cümlələri yalnız inversiya olunmuş cümlələrdə emosionallığı ifadə etmək üçün istifadə olunur; çünki onlar xüsusi mənada məhrumdur. (2)

6.Yaradıcı vasitə funksiyası

7.Kommunikativ funksiya. İnversiyalaşmış cümlə mətndə əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq, informasiya ifadə etməsi ilə xarakterizə olunur ki, məhz bu, kommunikativ funksiya adlanır.

İnversiya hadisəsinin mətnin təşkilindəki əsas funksiyaları; qrammatik, məntiqi-informasiya və emosional-qiyətləndirmə funksiyaları.

İnversiya mətnin təşkili prinsipi kimi.

İnversiya mətnə üslubi fiqur kimi.

İnversiyanın mətnə təhlili.

İnversiyavnn mətnə funksional-semantik xüsusiyyətləri.

İnversiyanın tipləri.

İnversiya mətnə ekspressiv ifadə vasitəsi kimi.

A.A.Brudniy mətni semantik baxımdan iki yerə ayırır:

1) məhsuldar semantika (böyük bədii dəyəri olan mətn);

2) ənənəvi semantika (adi məzmunlu mətn, hansı ki insan fəaliyyətinin kommunikativ və professional fəaliyyətindən ötrü istifadə olunur). (3)

«Mətnin anlanması lingvistik dairədə öyrənilir. Oxucunun fəaliyyəti, ona təsir edən amillər, lingvistik və emosional kompetetnik, professional sfera, sahə, yaş, sosial status və s., həmçinin fəaliyyət. «Mətnin anlaşması-mətnin xarakteristikasıdır, leksik, sintaktik, qrafik, intonasiion və digər əlamətlərdən asılıdır»

Mətni anlamamağın üslubi səbəbləri. Bəzən mətndə ifadə olunan mücərrəd mənalara dərk edilmir.

Mətni anlamamağın leksik səbəbləri: xüsusi adlar, çoxmənalı sözlər, arxaizmlər, tarixizmlər, xarici sözlər, sosial terminologiya.

Mətni anlama bilməməyin sintaktik səbəbləri. Mürəkkəb sintaksis, uzun cümlələr, müxtəlif sintaktik sxemlər, sintaktik əlaqənin qavranıla bilməməsi, mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların çətin anlaşılması.

Beləliklə, tədqiqatdan belə bir nəticəni də çıxarmaq olar:

Söz sırasındakı inversiya danışıq nitqindəki sərbəst söz sırasının xarakteri və inversiyanın doğulma səbəbləri aydınlaşdırılır. Xüsusən də, söz sırası inversiyanın funksiyaları struktur – semantik fiqur kimi mətnə oynadığı rol müəyyənləşdirilir. Bu kontekstdə inversiyanın mətni qurması problemi ilə üzləşmək olur. Problemin dərinliyinə qədər öyrənilməsi çox vacib bir məsələ kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Balli Sh. French stylistics. M., 1961., p.315-320
2. Adilov Musa, Verdiyeva Zemfira, Agayeva Firangiz. Semiotics of the Azerbaijani language. Baku "Science", 2019, 304 p.
3. Brudny, Aron Abramovich. Psychological Hermeneutics. M. 1998., p 145

İzaura Füzuli qızı Şirinova
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
Shirinova.izaura@gmail.com

DİLDƏ VARIATIVLİK VƏ DİL VARIANTLARI

Açar sözlər: *dil, dil vahidi, variativlik, variant, invariant,*

Key words: *language, linguistic unit, variation, variant, invariant*

İnsan dili təbii işarə sistemi kimi daim dəyişmək və ya variasiya etmək qabiliyyətinə malikdir. Hər bir dildə danışma və yazma imkanları nitqdə müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Beləliklə, bir dilin müxtəlif üsullarla, müxtəlif versiyalarda həyata keçirilə biləcəyini görürük. Dilin tarixi baxımdan dəyişkənliyi linqvistik təkamülün, dillər və dialektlər arasındakı təmasların və müxtəlif xarakterli çoxsaylı amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Dəyişkənliyin ilkin şərtləri həm sistemin özündə, həm də mövcudluğunun konkret sosial-tarixi formalarında qoyulur.

Dil variasiyasının ümumi və xüsusi problemləri uzun müddət öyrənilmişdir ki, bu da bir çox dillərin nəhəng praktik materialını toplamağa və ümumiləşdirməyə imkan vermişdir. Buna baxmayaraq, müasir dilçilikdə "dəyişkənlik" termini ilə bağlı hələlik ümumi qəbul edilmiş bir anlayış yoxdur.

V.M.Solntsev dəyişkənliyi linqvistik varlığın müxtəlif ifadə üsullarının təsviri, onun modifikasiyası, müxtəlifliyi və ya müəyyən normadan kənara çıxması kimi müəyyən edir. Bundan əlavə, "dəyişkənlik" dil vahidlərinin və bütövlükdə dil sisteminin mövcudluğu və fəaliyyət tərzini xarakterizə edir [Solntsev, 1999]. V.D.Devkin qeyd edir ki, dəyişkənlik dil sisteminin və dilin bütün vahidlərinin fəaliyyətinin əsas xassəsidir ki, bu da "variant", "invariant", "variasiya" kimi digər anlayışlarla xarakterizə olunur.

Dəyişkənliyin ilk başa düşülməsində yalnız “variant” və “variasiya” anlayışlarından istifadə edilir, yəni dəyişdirilən müəyyən nümunə, standart və ya norma, variant isə bu normanın dəyişdirilməsi kimi başa düşülür. Variantlar eyni mahiyyətin müxtəlif təzahürləri kimi başa düşülür, məsələn, bütün dəyişikliklərlə özü olaraq qalan eyni vahidin modifikasiyası. İnvariant eyni varlığın (məsələn, eyni vahidin) onun spesifik modifikasiyalarından – variant-larından abstraksiya şəklində mücərrəd təyindir [Devkin, 1988]. V.V.Vinoqradov əlavə edir ki, dəyişkənlik bütün dilə, onun sisteminə və nitqdə həyata keçirilməsinə nüfuz edir və ontoloji və universal bir xüsusiyyətdir [Vinoqradov, 1994].

Lakin bizi konkret olaraq dil daxilində bir vahidin modifikasiyası kimi variant deyil, dilin ayrıca forması kimi variant maraqlandırır. Sosiolinqvistika bu dil variantı anlayışını dilin mövcudluq formalarından biri kimi şərh edir ki, bu da invariantın modifikasiyası (məkan, zaman və ya sosial) ola bilər:

- 1) dilin sistemi və quruluşu;
- 2) dilin norması.

Dil variantları ekstralinqvistik amillərin təsiri altında dilin differensiallaşması nəticəsində yaranır, məsələn: cəmiyyətin quruluşu, fəaliyyəti və tarixi. Dil variantlarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1) yerli danışanların ərazi təcrid edilməsi nəticəsində yaranan milli;

2) müdaxilənin təsiri altında fərqliliklərin meydana çıxması nəticəsində müəyyən bir dilin digər dillərlə təmas zonalarında yaranan etnik (etnolektlər);

3) bəzi danışanların ərazi təcrid olunması ilə əlaqədar yaranan ərazi (ərazi dialektləri);

4) dilin müxtəlif sosial təbəqələrdə (peşəkar jarqonlar, korporativ jarqonlar, xalq dili və s.) fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan sosial (sosial dialektlər, sosiolektlər). E.V. Şnayder də oxşar tərif verir; onun fikrincə, ingilis dilinin müxtəlif post-müstəmləkə ölkələrində for-

malaşmış yeni növləri dilçilər tərəfindən müəyyən tarixi şəraitdə və müxtəlif dil təmasları şəraitində yaranmış ayrıca növlər (çəşidlər) kimi qəbul edilir [Şnayder, 2003]. Z.G. Proşina dil variantlarını “bir variantı digərindən fərqləndirən spesifik əlamətlərlə səciyyələnən xüsusi dil birləşmələri kimi təyin edir... Bu variantlar sosiolinqvistik xarakter daşıyır və ayrı-ayrı fərdlərin deyil, cəmiyyətin dilinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edir”. [Proşina, 2010, s. 244]

Şifahi formada olan hər hansı bir dil, bir qayda olaraq, variantlara malikdir, buna görə də Amerika, Avstraliya, Kanada İngilis dili kimi modifikasiyaların mövcudluğu istisna deyil. Bununla belə, bu qarşılıqlı keçid formasıyalarını ingilis dilinin ingilis variantının dialektləri adlandırmaq olmaz, onlar ingilis dilinin variantları və ya modifikasiyalarıdır.

“Milli variant”, “ədəbi tələffüz”, “ədəbi tələffüz variantı”, “ləhcə” kimi anlayışlar müasir dilçilikdə geniş müzakirə olunur və onların dəqiq yekun tərifləri yoxdur. “Milli dil” anlayışı iqtisadi və siyasi təmərküzləşmə şəraitindən inkişaf edən, millətin formalaşmasını səciyyələndirən tarixi kateqoriyaya aiddir. İngilis dilinin hər bir milli modifikasiyasının tələffüzü onu digərlərindən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla belə, onların hamısının ümumi cəhətləri çoxdur. Buna görə də, onlar ingilis dilinin modifikasiyası hesab olunur. İngilis tələffüzündə milli dəyişikliklər homogen deyil. Onların hər biri özünəməxsus şəraitdə inkişaf etmiş və özünəməxsus şəkildə istifadə edilmişdir. Şifahi formada milli dilin diametral şəkildə ziddiyyətli modifikasiyalarının standart (ədəbi) tələffüzü təmsil etdiyini söyləmək çətin ki, düzgün olardı, yəni orfoepik norma və onun ərazi modifikasiyası kimi mövcud olan dialektlər. Normativ (standart) tələffüz müəyyən tanınmış normalara tabe olan və buna görə də qeyd-şərtsiz qəbul edilən milli dilin şifahi formada tam modifikasiyası kimi başa düşülə bilər. Normativ tələffüz orfoepik norma ilə idarə olunan tələffüzdür. Bu halda orfoepik norma variantların fonetik inventarını, sapma sərhədlərini, eləcə də məqbul və

qəbuledilməz tələffüz variasiyalarını müəyyən edən tənzimləyicidir [Vasiliev, 1962].

Dilin milli variantına gəlincə, lingvistik terminlər lüğəti bizə belə tərif verir: dilin milli variantı bir-biri ilə əlaqəsi olmayan müxtəlif şəraitdə, müxtəlif ərazilərdə inkişafı nəticəsində fərqliliklər qazanmış dildir. Ədəbi müxtəlifliyə malik ola bilər (məsələn, İngiltərə və ABŞ-da ingilis dili).

Milli dil anlayışları ilə dilin milli variantını qarışdırmaq olmaz. V.İ.Terkulovun fikrincə, dilin milli variantının formalaşması milli dilin yaranmasından əvvəlki mərhələdir. Eyni zamanda, ayrıca milli dilin formalaşmasının üç mərhələsi fərqlənir:

1. Birinci mərhələ “xarici dil mərhələsidir”: etnik qrup millət daxilində qarşılıqlı anlaşmanı təmin edərək başqa ölkənin dili ola bilən konkret mövcud dildən istifadə edir.

2. İkinci mərhələ “milli variant mərhələsi”dir: etnos öz dialektini danışdığı dilin milli variantı kimi müəyyən edir. Dilin bu variantı dialektlərin yerli xüsusiyyətlərini mənimsəyir və ədəbi dilin milli variantını yaradır. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Avstraliyada və s.

3. Üçüncü mərhələ “milli dil mərhələsi”dir. Bəzi hallarda milli variant onun danışanları tərəfindən ayrıca dil kimi müəyyən edilir.

Beləliklə, ədəbi dilin dilin invariantı, istinad müxtəlifliyi kimi mövcudluğu, ilk növbədə onun milli variantını, sonra isə yeni milli dili formalaşdıran təcrid amilidir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bir milli dil üçün bir neçə ədəbi dil ola bilər, lakin başqa milli variantın və ya milli dilin ədəbi dilindən istifadə edən milli variant və milli dil ola bilməz. Bu halda, o, sadəcə olaraq bu digər milli dilin müxtəlifliyinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Васильев, В.А. Фонетика английского языка (нормативный курс). [Текст] / В.А. Васильев. - М.-Л.: Учпедгиз, 1962. - 323 с.

2. Виноградов, В.В. История слов. [Текст] / В.В. Виноградов - М.: Толк, 1994. - 1138 с.
3. Девкин, В.Д. Парадоксы в немецком языке [Текст] / В.Д. Девкин // ИЯШ. 1988. № 2. - с. 15-21.
4. Прошина, З.Г. Вариантность английского языка и межкультурная коммуникация [Текст] / З.Г. Прошина // Личность. Культура. Общество. Международный журнал социальных и гуманитарных наук. - М., 2010. - Том XII. Вып. 2. №№ 55-56. - с.242-252
5. Солнцев В.М. Вариативность. Современный русский язык: система основных понятий: учеб. пособие: в 2 ч. / под общ. ред. Л.Б. Селезневой. Ч. 1. Понятия общие. Фонетика. Лексикология. Словообразование [Текст] / сост. Л.Б. Селезнева, Т.А. Пережегина, М.Ф. Шацкая. - Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. С. 8.
6. Теркулов, В. И. Региолект или национальный вариант: к постановке проблемы [Текст] / В. И. Теркулов // Филология и культура. - Казань, 2012. - № 2(28). - С. 117-120
7. Shneider, E.W. The Dynamics of New Englishes: from Identity Construction to Dialect Birth [Text] / E.W. Shneider // Language. Journal of the Linguistic Society of America. Volume 79. № 2. Moscow: Oxford, - 2003, p.233-281

Könül Yaqub qızı Əzimova
Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
konul-xfn@mail.ru

İLMƏLİ SƏNƏT ƏSƏRİ

Açar sözlər: *mədəni irs, korifey, "Azərbaycan Ulduzları", xalı-pərdə*
Key words: *cultural heritage, coryphaeus, "Stars of Azerbaijan", carpet-curtain*

İlməli sənət əsəri dedikdə ilk növbədə xalılar haqqında fikir yaranır. Hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan dini və ya dünyəvi memarlıq, incəsənət abidələri, yaxud bədii əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansambları, incəsənət əsərləri, xalçaları, əlyazmaları, kitablar, bədii tarixi, yaxud arxeoloji əhəmiyyətli digər əşyalar, həmçinin elmi kolleksiyalar və ya mühüm kitab və arxiv materialları, kolleksiyaları / Yeganə Eyvazova. "Muzeydənkənar tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və istismarı". "Marş-Print". Bakı-2010.Səh. 9./ mövcuddur. Mədəni irsin bir hissəsini təşkil edən xalçalar dekorativ-tətbiqi sənətin ən zəngin sahəsi kimi böyük bir dəryanı xatırladır. YUNESCO-nun "Qeyri-maddi Mədəni İrs" siyahısına salınmış Azərbaycan xalçaları /<https://sputnik.az/20211104/azerbaycanin-unesco-nun-siyahisina-salinmis-maddi-ve-medeni-irsi-434896198.html/> dünyada tanınmaqdadır. Milli mədəniyyət nümunələrindən olan xalçalarımız dünya muzeylərində Azərbaycanın qədimdən sənətkarlar guşəsi və mədəniyyət beşiyi olduğunu təmsil edir. Azərbaycanı dünyada tanıdacaq xalçalardan biri də həndəsi və nəbati ornamentli, portretlərlə zəngin, həmçinin süjetli, tariximizi və müasirliyimizi eyni zamanda özündə əks etdirən - "Azərbaycan ulduzları" xalısıdır. Azərbaycan mədəniyyəti inkişafının hər bir mərhələsini təmsil edən dühaların, mütəfəkkirlərin tariximizdə qoyduğu izlər müasir dövrdə geniş təbliğ

olunur. Azərbaycan ədəbiyyatına, musiqisinə, teatrına ümumdünya şöhrəti gətirmiş tanınmış korifeylərimizin simalarını əks etdirən ipəklə toxunmuş 150 kvadratmetrlik xalı-pərdə 1998-2012-ci illərdə Şıxəli Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatrının səhnəsini bəzəmişdir. Hər dəfə tamaşa başlamadan əvvəl dahi Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” üvertürası sədaları altında xalı-pərdə ahəstə qaldırılırdı. Xalı-pərdənin eskizinin, 16 portretin və Bakının tarixi məkanlarının rəsminin müəllifi Yaqub Mehdiyev (1948-2013), xüsusi incəliklə işlənmiş ornamental hissənin müəllifi isə Təriyel Bəşirov olan bu xalı-pərdə ipəklə toxunulmuş bir mədəniyyət aynasıdır. 1992–1996-cı illərdə ən bacarıqlı toxucularımız tərəfindən 40 milyon ilmə vurulmuş bu xalı-pərdə ipəklə, zərgər dəqiqliyi ilə dörd ilin zəhməti bahasına ərsəyə gəlmişdir. Yenilik və ənənələri ahəngdar şəkildə birləşdirən Azərbaycan xalça sənətinin nümunəsi olan ipəkdən toxunulmuş bu xalı-pərdə yaradıcılıq tandeminin bəhrəsidir. Pərdə kompozisiyasını bəzəyən medalyonlarda Azərbaycanın klassik və müasir ədəbiyyat və musiqi sənətinin unudulmaz simaları təsvir olunmuşlar. [/www.academia.edu/28191897/](http://www.academia.edu/28191897/) İbrahimov Telman İsmayıl oğlu - Monumentalçı rəssam Yaqub Mehdiyevin yaradıcılığı/ “Azərbaycan ulduzları” adlı bu xalı-pərdə xalqımızın dahi şəxsiyyətlərini bir məkanda birləşdirmişdir.

Müasir milli mədəniyyətimizin sənət inciləri nümunəsi sırasında adı çəkilməyə layiq olan bu xalı-pərdədə öz əksini tapmış Azərbaycan incəsənət və mədəniyyət xadimlərindən, korifey və klassiklərindən dünya şöhrətli Azərbaycan şairləri, mütəfəkkirləri Nizami Gəncəvinin və Məhəmməd Füzulinin, Azərbaycan peşəkar vokal sənətinin banisi Bülbülün, Azərbaycan musiqisində Avropa stilində ilk operanın müəllifi Müslüm Maqomayevin, məşhur azərbaycanlı dirijor və bəstəkar Niyazinin, bəstəkar və musiqi xadimi Fikrət Əmirovun, Azərbaycanın teatr və kino aktrisası Məziyyə Davudovanın, Azərbaycanın ilk peşəkar qadın müğənnisi Şövkət Məmmədovanın, Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi Üzeyir

Hacıbəyovun, Azərbaycan bəstəkarı və pedaqoqu Qara Qarayevin, Azərbaycan şairi, yazıçı və dramaturqu Hüseyn Cavidin, Azərbaycanın ictimai xadimi, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin banisi Cəlil Məmmədquluzadənin, Azərbaycanlı dramaturq, şair və nasiri Cəfər Cəbbarlının, Azərbaycan peşəkar teatr sənətinin banilərindən biri Hüseyn Ərəblinskiyin, Azərbaycan teatr və kino aktyoru Mirzəağa Əliyevin, Azərbaycan dramaturgiyası və Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi tənqidinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin portretləri – ilmlərlə ərsəyə gəlmiş sənət əsəridir.

Teatrda asılırkən tamaşa qabağı açılan xali-pərdə bu dahi insanları bir məkanda göz önünə gətirir və Azərbaycan mədəni irsinin nə qədər zəngin olduğunu təmsil edirdi. Xalı-pərdəyə baxan insan bir neçə dəqiqə ərzində Azərbaycan mədəni irsinin tarixi inkişaf yolunu addım-addım keçmiş olurdu. Yüksək ilmə sıxlığı ilə seçilən xalı - pərdənin süjet hissəsini əsrarəngiz haşiyələr və ornamentlər içərisində yerləşdirilmiş Azərbaycan Dövlət Akademik Filarmoniyası, "İçərişəhər" və Qız Qalası Dövlət Tarix – Memarlıq Qoruqları, Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet театrı, Akademik Milli Dram Teatrı, Azərbaycan Dövlət Akademik Musiqili Teatrının binalarının əksi bəzəyir. Məhz İçərişəhər, Qız qalası və Şirvanşahlar sarayı kompleksi ilə birgə YUNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil olan abidələrimizdəndir. Azərbaycan tarixinin qədim köklərə bağlılığını, onun yüksək mədəniyyət diyarı olmasını sübut edən xeyli abidələrimiz var ki, onlar qorunaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüşdür. Bunlardan biri də tarixi yaddaşımızın canlı şahidi olan İçərişəhərdir. İçərişəhər qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onun ərazisinin hər qarışında, abidələrinin hər daşında xalqımızın canlı tarixi həkk olunmuşdur. İçərişəhər və onun ərazisindəki Qız qalası, Qala divarları, Şirvanşahlar Saray Kompleksi, məscidlər, karvansaralar və digər memarlıq abidələri öz orijinallığı və təkrarolunmaz gözəlliyi ilə bəşər mədəniyyəti inciləri sırasında xüsusi yer tutur. /"İçərişəhər bir

memarlıq incisidir”. İki sahil. -2019.-28 iyun.-№114.-S.8-9./ Bu xalıda dörd ünsür olan suyun, odun, torpağın və küləyin rəmzi işarələri də yer almışdır. Həndəsi və nəbatı ornamentlərlə zəngin pərdə-xalıda tonların isti soyuqluğu, kontrastlığı, olduqca saf və şux rəng ahəngdarlığı, kolorit etibarilə mükəmməl bir sənət əsəri olduğunu sübut edir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2012-ci ildə gördüyü işlər barədə hesabatının “Muzey işi və qeyri-maddi mədəni irs” bölməsində Azərbaycan Dövlət Musiqili Teatrında aparılan əsaslı təmir və yenidənqurma işləri ilə əlaqədar, teatrın səhnəsini bəzəyən “Azərbaycan ulduzları” adlı pərdə-xalça /Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2012-ci ildə gördüyü işlər barədə Hesabat. “Muzey işi və qeyri-maddi mədəni irs”. Səh.17./ Lətif Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqu Sənəti Dövlət Muzeyinə verilməsi barədə məlumat verilmişdir ki, bu da xalı – pərdənin yüksək bədii dəyəri olan xalçalar sırasına daxil edilib muzeyə həvalə edilməsinə bir nümunədir. Muzeylər haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda muzey fondlarına daxil olan və dövlət muzeylərində saxlanılan muzey əşyaları və kolleksiyaları ilə vətəndaşların tanış olmasının təmin edilməsi /<http://www.e-qanun.az/framework/735/> bəndi “Azərbaycan Ulduzları” xalı-pərdəsinin ziyarətçilərin nəzərinə çatdırılmaq və zövqünü oxşamaq səbəbi ilə Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində sərgilənəcəyinə ümid yaradır.

Ədəbiyyat

1. Yeqana Eyvazova. "Protection and operation of historical and cultural monuments outside the museum." Marsh-Print. Baku-2010.P. 9.
2. <https://sputnik.az/20211104/azerbaycanin-unesco-nun-siyahisina-salinmis-maddi-ve-medeni-irsi-434896198.html>
3. www.academia.edu/28191897/İbrahimov_Telman_İsmayıl_oğlu_monumentalçi_rəssam_Yaqub_Mehdiyevin_yaradıcılığı

4. "İcheri Şeher is an architectural gem." Two coasts.-2019.-28 June. -№114.-S.8-9.
5. REPORT on the work done by the Ministry of Culture and Tourism in 2012. "MUSEUM WORK AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE". P. 17.
6. <http://www.e-qanun.az/framework/735>

Leyla Elçin qızı Nəcəfova
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük
Komitəsinin Akademiyası
leyla.najafova@ascca.edu.az

MÜASİR DÖVRDƏ TEXNOLOJİ DOMİNANTLIĞININ GÜC MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TRANSFERİ

Açar sözlər: *İnformasiya, informasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT), inkişaf, güc, siyasət, elmi-texniki tərəqqi, informasiya müharibəsi*

Keywords: *Information, information and Communication Technologies (ICT), development, power, policy, scientific and technical progress, information warfare*

Müasir dövrdə informasiya kommunikasiya texnolo-giyalarının (İKT) sürətli inkişafı nəticəsində informasiya amili hər sahədəki kimi güc münasibətlərində də dominant rol oynamağa başlamışdır. İKT-nın inkişafı bu gün cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarını - siyasəti, iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti, bütövlükdə beynəlxalq münasibətləri əhatə edən qlobal informasiya inqilabı xarakterini alır. İnformasiya resursları dövlətlərin daxili səviyyəsində milli, beynəlxalq səviyyədə isə həm də ümumbəşəri sərvətin dəyərli elementinə çevrilir.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, informasiya inqilabı hərbi sahədə də elmi-texniki tərəqqiyə yol açıb. Bu gün informasiya texnologiyalarının hərbi sahəyə daha geniş tətbiq edilməsi ümumbəşəri hadisə hesab edilir. Müasir beynəlxalq təcrübənin təhlili onu göstərir ki, hərbi əməliyyatların müvəffəqiyyətli keçirilməsi döyüş fəaliyyətlərinin kompleks informasiya təminatını tələb edir ki, bu da müasir informasiya texnologiyaları olmadan mümkün deyil.

XX əsrin birinci yarısında heç kim təxmin edə bilməzdi ki, bir neçə onillikdən sonra elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətə yeni, öz görünməz telləri ilə tədricən bütün dünyanı birləşdirən kommunikasiya

vasitələri bəxş edəcək. Artıq bu gün aksiomadır ki, müasir dünyamız müharibəsiz, xüsusən də informasiya qarşিদurması olmadan keçinə bilmir [4, səh.276].

Beləki, son dövrlərdə geniş şəkildə istifadə olunan anlayışlardan biri informasiya müharibəsidir. İnformasiya müharibəsi - cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində sözsüz ki, aktual və vacib termindir və onu dərk etmədən müasir siyasi həyatda və geosiyasetdə gedən prosesləri anlamaq asan deyil. İnformasiya müharibələri informasiya məkanında dövlətə, cəmiyyətə və şəxsiyyətə yönəlmiş əsas təhlükələrlə yanaşı digər təhlükələrə də (digər dövlətin informasiya sahəsinə sanksiyalaşdırılmamış müdaxilə üsullarının hazırlanması və istifadəsi; başqalarının informasiya resurslarının qeyri-hüquqi istifadəsi və onlara ziyan yetirilməsi; xarici dövlətin əhalisinə məqsədli informasiya təsiri; informasiya məkanında dominantlığa cəhd; terrorizmin genişlənməsi və s.) aid edilmişdir [5].

Hal-hazırda "informasiya müharibəsi" məfhumu müxtəlif cür müəyyən edilir. Bu, "information warfare" termininin bir neçə mənə kəsb etməsilə əlaqəlidir. O "informasiya müharibəsi", "informasiya qarşিদurması", "informasiya-psixoloji müharibə" kimi şərh oluna bilər [3]. Öz növbəsində informasiya müharibəsi bir dövlətin digər dövləti zəiflətmək və məhv etmək üçün istifadə etdiyi informasiya fəaliyyəti; yarışan rəqiblər arasında informasiya müharibəsi; iki kütləvi düşmən (məsələn, ordu) arasında hərbi informasiya münaqişəsi kimi xarakterizə olunur [7, səh.239].

İnformasiya müharibələrində ən güclü silah informasiya və dezinformasiyadır. Qarşিদurma zamanı tərəflər öz ölkəsinin məlumat infrastrukturunu qoruyaraq, düşmən qoşunlarının informasiya sistemlərini, məlumat mənbələrini və məlumat infrastrukturunu məhv etməyə çalışır.

Bu gün informasiya müharibəsi müharibənin aparılmasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Xüsusən öz ölkəmizin qismində qeyd etmək olar ki, Azərbaycan uzun illərdir ki, informasiya müharibəsinin

hədəfində dayanan ölkədir. Ölkəmiz haqqında təhrif edilmiş, yalan məlumatlar, uydurma faktlar, saxta xəbərlər yayılır. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bizə qarşı hücumların əksəriyyətinin arxasında erməni lobbisi durur. "Onların hədəfi Azərbaycanı ləkələməkdir, Azərbaycan haqqında təhrif edilmiş yalan məlumatlar yaymaqdır. Məqsəd inkişafımıza zərbə vurmaq, cəmiyyətimizin ənənəvi dayaqlarını sarsıtmaqdır. Bu, informasiya müharibəsinin bir növüdür" [2]. Amma bir reallığı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Vətən müharibəsi bir çox sahələrdə olduğu kimi, informasiya siyasətində də yeni yanaşmaları ortaya qoydu: müharibənin təkcə hərbi cəbhədə deyil, həm də siyasi - diplomatik müstəvidə, informasiya platformasında həyata keçirildiyinin şahidi olduq. Azərbaycan Ordusunun Ermənistan ordusu və erməni terrorçuları ilə mübarizəsi ilə paralel, ölkə rəhbərliyinin siyasi müstəvidə - dünyanın ən nüfuzlu informasiya agentlikləri, telekanalları, mətbu orqanlarının nümayəndələrinə müsahibə verməsi, hətta təxribat xarakterli, qərəzli sualları belə cavablandırması müharibə dövrü üçün kifayət qədər ciddi əhəmiyyətə malik idi.

Əminliklə demək olar ki, hərbi-siyasi proseslərdə KİV-lərin rolu bundan sonra da artacaq. İnformasiya müharibəsi anlayışı həmçinin müasir cəmiyyət qarşısında dayanan yeni təhlükələri də xarakterizə edir. Bu təhlükələri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da qeyd olunduğu kimi Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir [1].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hərbi, sosial və iqtisadi sahələrdə informasiya sistemlərinin inkişafı, informasiya asılılığının güclənməsi, informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, tətbiqi və yayılması informasiya təhlükəsizliyi məsələsinin aktuallığını gündən-günə artırmaqdadır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hər

bir sahədə əsas amil təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Təhlükəsizlik – təhlükənin olmamasının, tamlığın, sabitliyin və etibarın göstəricisidir [7, səh.12].

Nəticə olaraq, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və düzgün startegiya əsasında siyasətin aparılması dövlətlər üçün prioritet məsələlər olaraq qalmağda davam edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası <http://www.e-qanun.az/framework/13373>
2. Dövlət başçısı: "Azərbaycan uzun illərdir ki, informasiya müharibəsinin hədəfində dayanan ölkədir" (məqaləyə istinad tarixi: 11.01.2022-ci il) <https://apa.az/az/xeber/daxili-siyaset/prezident-ilham-eliyev-azerbaycan-uzun-illerdir-ki-informasiya-muharibesinin-hedefinde-dayanan-olkedir-535796>
3. Niyə ənənəvi müharibə yox, informasiya müharibəsi? <https://ordu.az/az/news/144123>
4. İvanov S.A. İnformasiya müharibəsi: mahiyyəti və əsas təzahür formaları. 2013. <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-voyna-suschnost-i-osnovnye-formy-proyavleniya>
5. Krutskix A. Qlobal informasiya təhlükəsizliyinin siyasi-hüquqi əsaslarına dair//Beynəlxalq proseslər. 2007., 15-ci cild, № 1, s.28.
6. Loqunov A.B. Regional və milli təhlükəsizlik. Dərs vəsaiti. Moskva, 2009., 432s.
7. Manoylo A.V. Xüsusi şəraitdə dövlət informasiya siyasəti. Monoqrafiya. Moskva, 2003., "MİFİ" nəşriyyatı. 388s.

Jalə Qalib qızı Qubatova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
jalqubatova@gmail.com

SOSIAL YETİMLİK

Açar sözlər: *yetim, valideyn himayəsi, ailə, tərbiyə, valideyn, qayğı*

Key words: *orphan, parental care, family, nurture, parental protection*

"Sosial Yetim" - bioloji valideynləri olan bir uşaq (və ya uşaqlar) nəzərdə tutulur, amma nədənsə onların tərbiyəsi ilə valideynləri məşğul olmur, ona əhəmiyyət vermirlər. Belə olan hallarda, uşaqların qayğısı cəmiyyət və dövlət tərəfindən alınır. Belə ki, bu uşaqlar, valideynləri əslində onlara əhəmiyyət verməyən, lakin qanuni olaraq valideyn hüquqlarından məhrum olmayan sosial yetimlər arasındadır. Beləliklə, sosial yetimlik, onlardan məhrum edilməsi səbəbindən valideyn himayəsi olmadan qalan uşaqların olması səbəbindən sosial bir fenomendir. Bu tərz həyat yaşayan insanların sayı dünyamızda günbəgün artmaqdadır. Bu tərz disfunksiyalı ailələr iki böyük qrupa bölünə bilər.

-Birinci qrup-buraya dezavantajın açıq forması olan ailələr daxildir. Bunlara münafiqlik, problemli, asosial, əxlaqsız-cinayətkar ailələr, eləcə də təhsil ehtiyatlarını ödəməmiş ailələr (natamam ailələr) daxildir. (1)

- İkinci qrup- buraya isə gizli bir dezavantaj forması olan ailələr (daxili əlverişsiz) daxildir. Bunlar xarici hörmətli ailələrdir, lakin onlarda dəyər qurğuları və valideynlərin davranışları uşaqların böyüməsinə təsir edən universal mənəvi tələblərlə bölüşdürülür. (1)

Qeyd edək ki, hər bir problemli ailələrdə olduğu kimi bu tərz ailələrdə də uşağa mənfi, psixoloji təsirlər yox keçmir. Sosial uşaqlıq böyüklərin və uşaqların fiziki və psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Meydana gələn sosial yetimlərin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1.yetim və uşaqların sayının valideyn himayəsi olmadan qalmasında daimi artım;

2.ailələrdə uşaqların pis rəftar probleminin kəskinləşməsi;

3.sosial müavinətlərin ləğvi və ya azaldılması;

4.yetkinlik yaşına çatmayan mühitdə kriminogen mühitin laqeydliyi sayında kəskin artım;

5.Sosial Yetimliyin aşağı səviyyəsinin qarşısının alınması, həyatın idarə edilməsi və uşaqların tərbiyəsi və daha çox taleyi məsələlərinin həlli və icraatının icrası. (2)

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda müəllimlər və tərbiyəçilər tərəfindən "çətin uşaqlar" anlayışına tez-tez rast gəlirik. Müəllimlər və tərbiyəçilər çox vaxt bəzi uşaqların "çətinliyindən" şikayətlənirlər. Belə ki, psixoloji tədqiqatlar "çətin" yeniyetmələrin dörd qrupunu müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Davranışındakı qüsurları onun emosional-iradi inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənən yeniyetmə;

2.Pedaqoji cəhətdən baxımsız və nəticədə əxlaqi təsəvvürlərə yiyələnməyən yeniyetmə;

3.Əlverişli olmayan inkişaf şəraiti və ya tərbiyəçinin düzgün iş apara bilməməsinin təsiri ilə "çətin" böyüyən yeniyetmə; (2)

Son 20-30 ildə nikahdan kənar doğuşların sürətlə artması da bu problemlərə səbəb oldu. Valideynləri sağ olsalar da, bu uşaqlar tərki edilir, yataqxanada və s. yerlərdə yaşayırlar. Məsələn, 2016-cı ilin məlumatlarına görə, Fransadakı hər 10 körpədən 6-nın nikahdan kənar doğulduğu görülür. Araşdırmalar göstərir ki, bu uşaqlar ailə mühitindən uzaqda böyüyürlər və bəzən yetimlərin fiziki və psixoloji çatışmazlıqlarına məruz qalırlar.Valideynlər uşaqların zehni, emosional, davranış, fiziki və sosial inkişafında çox əhəmiyyətli bir rol oynayır. Valideynləri örnək kimi görən uşaqlar gələcəklərini formalaşdırarkən valideynlərinin zənginliyinə və müdriqliyinə ehtiyac duyurlar və sevgiləri və maraqları ilə sağlam bir şəxsiyyət olaraq böyüyürlər. (3)

Ədəbiyyat

1. <https://childrenofgrace.com/who-is-an-orphan/>
2. Bayramov Ə.S və Əlizadə Ə.Ə "Psixologiya". Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2018
3. "Bati medeniyetlerinde gayrimeşru nesiller yetişiyor" dogruhaber.com, <https://dogruhaber.com.tr/haber/257053-bati-medeniyetlerinde-gayri-mesru-nesiller-yetisiyor/> -

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Hüseyn Nurəddin oğlu Qurbanov
“Aqromexanika” Elmi-Tədqiqat İnstitutu
böyük elmi işçi, dissertant
genclik79@mail.ru

YAMAQLARDA SƏLİS BƏRABƏR ŞUMALTINA GÜBRƏ VERƏN KOMBİNƏDİLMİŞ KOTAN

Açar sözlər: *mineral gübrə, kombinə edilmiş kotan, dənli bitkilər, səlis paylanma, gübrəsəpən*

Key word: *mineral fertilizers, combined plow, cereals, fluent distribution, sprinkle fertilizer*

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün müasir texnologiyaların əsas meyarları torpağın münbitliyinin qorunması və yaxşılaşdırılması, resursların qorunması, məhsulların və ətraf mühitin iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyidir. Buna görə də bərk mineral gübrələrin rəşional normalardan istifadə etməklə torpağın becərilməsi üçün səmərəli enerjiyə qənaət edən texnologiyaların öyrənilməsi müasir kənd təsərrüfatının aktual vəzifələrindən biridir /N.N.Məmmədov, 2007:85/.

Mineral gübrələyən maşınların işinin əsas aqrotexniki göstəricilərindən biri mineral gübrələrin sahədə paylanmasının bərabərliyinin təmin olunmasıdır.

Qeyri-bərabərlik dərəcəsinin 70-80% -ə qədər artması dənli bitkilərin məhsuldarlığının 11-15 s / ha azalmasına səbəb olur / R.G.Kachanovski, 1996:6/.

Dağ əkinçiliyində torpağın həddindən artıq kipləşməsinin qarşısını almaq və yanacaq sərfini azaltmaq üçün bir neçə əməliyyatın kombinəedilmiş aqreqatla traktorun bir gedişində yamaclarda yerinə yetirilməsi səmərəli hesab olunur. Eyni zamanda gübrələrin şumaltına bərabər miqdarda verilməsi ilə şum əməliyyatlarının birləşdirilməsi daha çox iqtisadi səmərə verir.

Respublikamızda aparılan tədqiqatların nəticələri bizim şərait üçün 4 gövdəli kotanın seçilməsini təsdiq edir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, tərəfimizdən şumaltına mineral gübrə verən kombinəedilmiş kotan hazırlanmışdır. (şək.1)

Şəkildən göründüyü kimi, kotanın üzərinə iki ədəd ATP-2 markalı gübrəsəpən aparat qondarılmışdır. Aparatlara hərəkət kotanın dayaq təkərindən verilir. Gübrənin səpin norması ulduzcuqların dəyişməsi ilə nizamlanır.

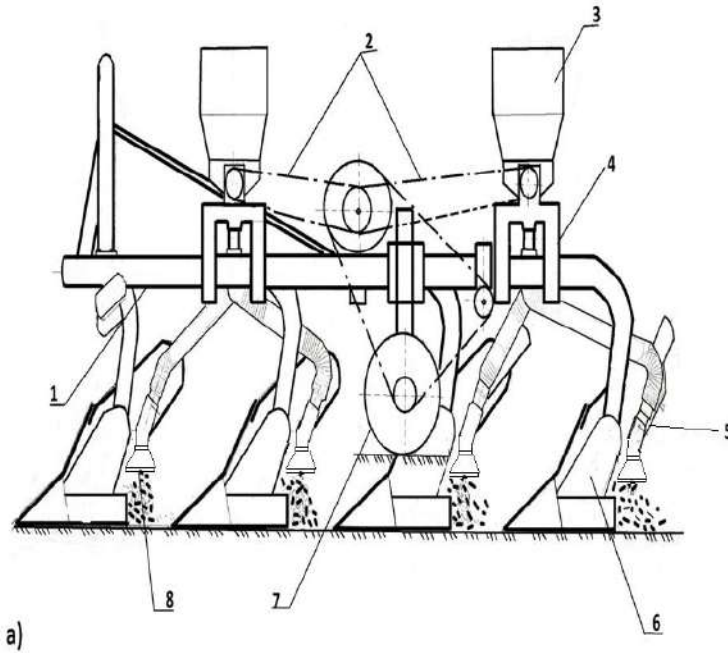
Kombinəedilmiş kotanın texnoloji iş prosesinin sxemi şəkil 1-də göstərilmişdir. Kombinəedilmiş kotan Türkiyə istehsalı olan SP-12 markalı 4 gövdəli kotanın (1) üzərinə qondarılmış iki ədəd ATP-2 markalı gübrəsəpən aparatdan (3) ibarətdir. Gübrəsəpən aparatlar (3) hərəkəti, zəncir ötürmələri (2) vasitəsi ilə kotanın dayaq təkərindən (7) alırlar. Dayaq təkəri, sürüşmə olmasın deyə, məhmişlərlə (reborda) təchiz olunmuşdur. Dayaq təkərindən hərəkət alan gübrəsəpən aparatlar, dörd ədəd gübrə ötürən borular (5) vasitəsilə gübrəni şum altına verirlər. Gübrələrin bərabər səpilməsini təmin etmək üçün boruların çıxış hissəsinə səlis səpələyən (8) bərkidilmişdir.

Kombinəedilmiş kotanın istifadəsi şum əməliyyatından öncə, gübrəsəpən maşınlarla gübrənin səpilməsi əməliyyatını, ona sərf edilən xərcləri və əmək sərfini tam ixtisar edir, eyni zamanda gübrələrdən istifadənin yüksək effektivliyi təmin olunur yəni, gübrənin torpaq altına verilməsi onun itkisinin qarşısını alır, bərabər səpələnməsini təmin edir və s.

Bundan başqa, vaxta da xeyli qənaət olunur və əməliyyatları qısa müddətdə yerinə yetirmək mümkün olur.

Kombinəedilmiş kotanın gübrə axın borusunun çıxışında səlis gübrə səpələyici işçi orqanı yerləşdirməklə maili yerlərdə səpin bərabərliyini və miqdarını təmin etmiş olur. Səlis gübrə səpələyicinin rəqqaslı konus işçi orqanı maili yerlərdə dəyişən bucaqlar istiqamətində boruda aşağıya doğru axın edən gübrəni istiqamətləndirməklə paylayır. Gübrələr rəqqaslı konusda paylanaraq 8 hissəyə bölünmüş arakəsməli olan paylayıcıya verilib torpaq üzərində bərabər hissələrlə səpilərək üzəri torpaq layı ilə örtülür.

Gübrələrin torpaq altında bərabər paylanması texnologiyası yerinə yetirilir.

Şəkil -1 Kombinəedilmiş kotan (a) yandan görünüş

1-kotanın çərçivəsi, 2-zəncir ötürməsi, 3-gübrəsəpən, 4-gübrəsəpəni kotana birləşdirən çərçivə, 5-gübrə ötürən boru, 6-kotanın gövdəsi 7-hərəkət verici dayaq təkəri, 8-səlis səpələyici

Kotanın təsərrüfat sınağı nəticəsində işçi sürəti 3,9...6 km/ saat, işçi en götürümü 1,51 sm, becərmə dərinliyi 20...25 sm, gübrənin səpin norması 65...520 kq/ha olmuşdur. Maillik 7% olan yamaclarda 90-92 % bərabər şumaltına mineral gübrə verilmişdir. Kombinəedilmiş kotanın tətbiqi nəticəsində, adi üsula nisbətən, əmək sərfi 14,65 %, istismar xərcləri isə 18,3% azalır. Bir maşının illik iqtisadi səmərəsi gətirilmiş xərclərin fərqinə görə 3936 manat təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. 1.N.N.Məmmədov, T.M.İbrahimov “Kənd Təsərrüfatı və Meliorativ Maşınlar” Bakı -2007
2. 2.R.G.Kachanovski, G.L.Fairchild, “Feld Scale Fertilizer Recommendations: The Spatial Scaling Problem”. Can. J.Soil. Sci. Vol. 76, 1996, pp. 1-6.

Günəl Sərdar qızı Əmiri
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant
emirigunel52@gmail.com

BİR YAŞLI KÖRPƏ FOREL (QIZILXALLI BALIQ) BALIQLARININ YEMLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *balıq, forel, yemləmə, yemin verilməsi, yemin həcmi, dənəvar yem, balığın uzunluğu, balığın kütləsi*

Key words: *fish, golden-spotted fish, giving the food, the volume of food, grainy food, the height of fish, the weight of fish*

THE FEEDING METHODS OF GOLDEN SPOTTED FISH AT THE 1AGE YEAR OLD

Azərbaycanda yetişdirilən forel balığının rəngi əsasən açıq-boz olmaqla qara və qırmızı xallara malikdir. Respublikamızda olan forel balığının yetişdirmə müddətindən asılı olaraq uzunluğu əsasən 10-20 sm arasında olmaqla, çəkisi 400-500 qr olur. 2 yaşından yuxarı olan balığın və damazlıq üçün seçilən əsas erkək və dişi balıqların uzunluğu 27-40 sm olmaqla, çəkisi 0,8-1,2 kq arasında olur (1, s.96-104). Müasir forel balıqçılıq təsərrüfatlarının ən xarakter xüsusiyyətlərindən biri intensiv yemləndirmə əsasında yüksək balıq məhsulu götürməkdir. Balıqların yemləndirilməsi də xüsusi qayda üzrə aparılmalı və ayrıca jurnalda yaş qruplarından asılı olaraq balıqlara verilən yemin gündəlik miqdarı, tərkibi, qidalılıq əmsalı, balıqlar tərəfindən necə yeyilmələri, yem qarışığının hazırlanma texnologiyası və s. məlumatlar qeyd olunmalıdır (2, s.30-40). Xarici forel təsərrüfatlarının yüksək məhsuldarlığını təmin edən başlıca amillər: balıq saxlanan hovuzlarda suyun tez-tez təzələnməsi (hər 20-25 dəqiqədən bir və yaxud gün ərzində 72-96 dəfə su təzələnilir (3, s.7-12).

Material və metodika. Tədqiqat işi Göygöl rayonu Toğana kəndində yerləşən “Çaykənd Qızılbalıqartırma zavodun”da, “Zoomühəndislik fakültəsinin” “Balıq məhsullarının istehsalı texnologiyası” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Tədqiqat zamanı gündəlik yemnin miqdarı temperaturundan asılı olaraq təyin olunmalıdır. Temperatur 5°C olduqda balıqların bədən çəkisinin 2%, 6- 10°C olduqda isə 5%-ə qədər olmalıdır. Dənəvar yem bir yaşlı balıqlar üçün göstərilmiş tərkibdə və ölçüdə hazırlanmalıdır. Bir yaşlı forel balıqlara veriləcək yemnin gündəlik miqdarı bədən çəkisinin 3-4%-ə qədər olmalıdır. Nəticədə qısa müddətdə daha az fərddən yüksək cinsi məhsul əldə etməyə imkan verir. Tədqiqatın iqtisadi səmərəliliyi bundan ibarətdir ki, az xərc qoymaq və az vaxt sərf etməklə yüksək məhsul əldə etmək mümkündür.

Nəticə. Forel körpələri 40-45 gündən sonra böyütmə hovuzlarına köçürülülər və burada onların yemləndirilməsi davam etdirilir. Əgər balıqlara xamirabənzər yem verilsə, onda yem qarışığı aşağıdakı tərkibdə hazırlanmalıdır: dalaq-40%, balıq unu-15%, ət-sümük unu-15%, barama tırtılıının unu-15%, arpa və çovdar unu-10%, fosfatid-5%. Balıqlar gündə 3-4 dəfə yemləndirilməlidir. Balıqlara veriləcək yemnin gündəlik miqdarı suyun temperaturundan asılı olaraq bədən çəkisinin 5 (10°C -də) və ya 8%-ə (15 - 18°C -də) qədəri olmalıdır.

Forel təsərrüfatlarında balıqların boyundan, kütləsindən, suyun temperaturundan asılı olaraq gündəlik yem aşağıdakı miqdarda verilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Boyundan, kütləsindən və suyun temperaturundan asılı olaraq balıqlara verilən yemnin miqdarı (bədən çəkisinə görə faizlə)

Balığın uzunluğu, sm	Balığın kütləsi, q	Suyun temperaturu					
		4	8	10	14	18	20
2,5	0,16	15,0	20,1	26,0	33,5	45,0	49,5

5,1-7,6	1,5-6,0	11,0	14,0	17,0	22,5	30,5	34,5
10,1-10,7	12,5-25,0	8,5	11,0	13,5	17,5	24,5	27,5
12,7-15,2	25,0-37,0	4,5	7,0	8,5	10,5	14,5	16,0
20,3-22,8	100-140	3,0	4,5	5,5	7,0	9,0	10,0
25 və irilər	190 və irilər	2,5	3,5	4,5	5,6	7,5	8,5

Tədqiqat zamanı forel balıqlarının yemləndirilməsində İmişli şəkər yem fabrikinin istehsal etdiyi balıq yemindən də istifadə olundu. Bundan əlavə, müəssisədə forel balıqlarının böyümə fazalarına uyğunlaşdırılmış müxtəlif növ məhsul istehsal olunur. İllik istehsal gücü 300 min ton olan müəssisədə yem analizləri, quru maddə, protein, kül, yağ, sellüloza, nişasta, kif, duz, kalsium və s. analizləri aparılır. Mikrobioloji laboratoriyada aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq bütün standartlara cavab verən məhsul əldə olunur.

Cədvəl 2.

Forel balıq yemləri

Yem adı	Fiziki forması	Min % Xam protein	Açıqlama
Farel bala yemi -1 Y1	3 mm dənəvərlənmiş	52	0-25 q çəkili farel balalarına verilir
Farel bala yemi -2 Y2	6 mm dənəvərlənmiş	50	25-50 q çəkili farel balalarına verilir
Farel böyütmə yemi -1B1	6 mm dənəvərlənmiş	47	50-150 q çəkili farel balalarına verilir
Farel böyütmə yemi -2 B2	6 mm dənəvərlənmiş	45	150-500 q çəkili farel balalarına verilir
Farel anac yemi	6 mm dənəvərlənmiş	48	Anac farel verilir

Əgər balıqlar dənəvar yemlə yemləndirilsə, onda balığın boyundan asılı olaraq aşağıdakı dənəvar yem hazırlanmalıdır:

Balığın çəkisi, qr	Dənəvar yemin ölçüsü, mm
5-15	2,5-3,5
15-50	3,5-4,5
50-200	5,0
200-dən çox	7,0

Dənəvar yemlər yemləmə qaydalarına düzgün əməl olunduqda balıqlar tərəfindən tamamilə yeyilir və heç bir itki olmur. Körpə yaşlarında forellər işığa çox həssas olduqları üçün həmişə hovuzların qaranlıq yerinə çəkilirlər. Odur ki, hovuzların üzəri yüngül örtüklə örtülməlidir.

Bir yaşlı balıqlar yetişdirmə hovuzlarına köçürüldükdən sonra onların intensiv yemləndirilməsi davam etdirilir. Balıqları xamırabənzər və dənəvar yemlə yemləndirmək olar. Xamırabənzər yem aşağıdakı tərkibdə hazırlanmalıdır: dalaq-45%, barama qurdunun tırtılı-15%, balıq unu-15%, ət-sümük unu-5%, arpa və ya çovdar unu-10%, fosfatid-10%.

Ədəbiyyat

1. Abbasov H.S., Hacıyev R.V. İxtiologiya (dərslik). – Bakı. – BDU.- 2001. - 448 s.
2. Кулиев З.М. Форели Азербайджана. Баку, 2005, 112 с.
3. Крюков В.И., Зарубин А.В. Рыбоводство. Садковое выращивание форели в Центральной России. Издание 2-е. орёл: Изд-во «Автограф», 2011. – 32

Kənan Əsədzadə
Milli Aviasiya Akademiyası
magistr
kenan.asadzadeh13@gmail.com

1948-2019-cu İLLƏRDƏ QIZILAĞAC KÖRFƏZİNİN TEMPERATUR REJİMİNDƏ BAŞ VERMİŞ İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Qızılağac , iqlim xarakteristikaları, orta illik temperatur, atmosfer yağıntıları, reanaliz*

Keywords: *Gizilagac, climatic characteristics, average annual temperature, atmospheric precipitation, reanalysis*

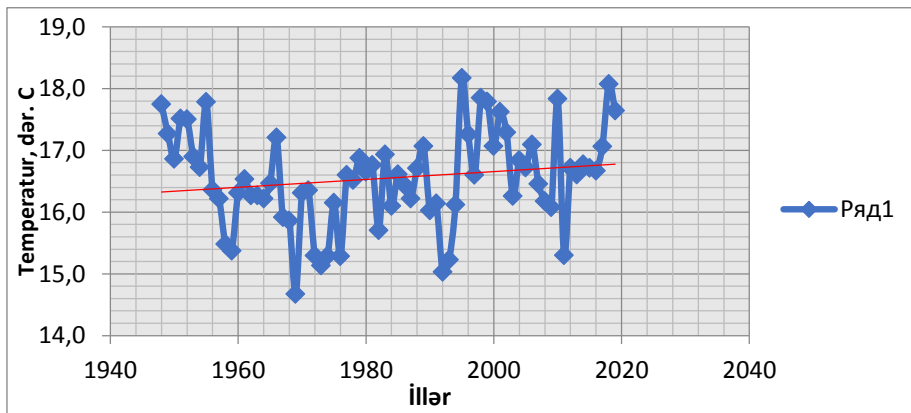
Qızılağac körfəzi və müvafiq qoruq ərazisində hidrometeoroloji müşahidə şəbəkəsi son dərəcə seyrək olduğundan ərazinin iqlimini xarakterizə edən elementlər ətraflı öyrənilməmişdir. Tədqiqatda körfəzin iqlim xarakteristikalarını qiymətləndirmək məqsədilə ilk dəfə olaraq reanaliz məlumatlarından (GİOVANNİ və NCEP/NCAR) istifadə olunmuşdur (1948-2019). Baxılan dövr ərzində körfəz üzərində ən aşağı orta illik temperatur 1969-cu ildə (14.9°C) və ən yuxarı isə 1995-ci ildə qeydə alınıb (18.2°C). Keçən əsrin 70-ci illərinə qədər temperaturun kəskin azalması, sonra isə, kiçik fasilələr istisna olmaqla, əsasən artmışdır. 1991-2019-cu illər dövründə havanın temperaturu normaya (1961-1990) nisbətən $0,6$ dərəcə artmışdır. Ən böyük artım avqust ayında ($1,3^{\circ}\text{C}$), ən böyük azalma isə noyabr ayında qeydə alınmışdır ($-0,4^{\circ}\text{C}$). Ən isti aylar iyul və avqust ($28,0-28,1^{\circ}\text{C}$), ən soyuq ay isə yanvardır ($5,9^{\circ}\text{C}$).

Atmosfer yağıntıları məlumatları 1999-2017-ci illər üzrə GİOVANNİ reanaliz məlumatlar bazasından götürülmüşdür. Atmosfer yağıntıları daha böyük fəza-zaman dəyişikliklərinə məruz qaldığından daha böyük ayırdetməli ($0,25^{\circ} \times 0,25^{\circ}$) model məlumatlarından istifadə

olunmuşdur. Baxılan dövr üçün körfəzə düşən orta illik yağıntıların miq-darı 405 mm, maksimal yağıntı 624 mm (2015-ci il), ən az yağıntı isə 200 mm (2006-cı il) təşkil edir. Yağıntıların 29-30%-i ilin isti dövrünə, 69-70%-i isə soyuq dövrə təsadüf edir[Safarov S., Huseynov J., Ibrahimova I., Safarov E 2018 85-89].

Şəkil 1-də orta illik temperaturun zaman dəyişmələri (1948-2019) və müvafiq approksimasiya əyrisi verilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi müxtəlif dövrlərdə temperaturun dəyişmə xarakteri fərqli olmuşdur. Belə ki, keçən əsrin 70-ci illərinə qədər temperaturun kəskin azalması, sonra isə, kiçik fasilələr istisna olmaqla, əsasən artması qeydə alınır.

Baxılan dövr ərzində körfəz üzərində ən aşağı orta illik temperatur 1969-cu ildə (14.9°C) və ən yuxarı isə 1995-ci ildə qeydə alınıb (18.2°C). 1991-2019-cu illər dövründə havanın orta illik temperaturu normaya (1961-2019) nisbətən 0,6 dərəcə artmışdır ki, (cədvəl) bu da Xəzər dənizinin digər ərazilərində (Neft Daşları, Çilov adası, Pirallahı və s.) qeydə alınan temperatur dəyişmələrinə [Caфapов, 2020: 27-44], əsasən, uyğundur.

Şəkil 1. Qızılağac körfəzi üzərində havanın temperaturu (1948-2019)

Cədvəldə həmçinin müxtəlif dövrlərdə temperaturun və onun anomaliyalarının paylanması da verilmişdir. Göründüyü kimi körfəzdə ən isti aylar iyul və avqust ($28,0-28,1^{\circ}\text{C}$), ən soyuq ay isə yanvardır ($5,9^{\circ}\text{C}$). Son dövrdə temperaturun ən böyük artımı avqust ayında ($1,3^{\circ}\text{C}$), ən böyük azalması isə noyabr ayında qeydə alınmışdır ($-0,4^{\circ}\text{C}$).

Beləliklə, reanaliz məlumatlarına əsasən aparılan tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Xəzər dənizinin Qızılağac körfəzi üzərində havanın orta illik temperaturu artır və artım 1991-2019-cu illər dövrü üçün normaya (1961-1990) nisbətən $0,6^{\circ}\text{C}$ təşkil edir. Lakin bu artım aylar üzrə qeyri-bərabər paylandığından müəyyən ekoloji problemlərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Казьмин А.С., Долгопериодная изменчивость гидрометеорологических параметров в акватории Каспийского моря. 2020, Океанологические исследования, 2020, Том 48, No 2, С. 5–17
2. Сафаров С.Г., Сафаров Э.С., Гусейнов Дж. С., Исмайлова Н.Н., современные изменения атмосферных осадков на Каспийском побережье Азербайджана // 2020, Океанологические исследования, 2020, Том 48, No 1, С. 27–44
3. Safarov S., Huseynov J., Ibrahimova I., Safarov E. The main features of temperature changes, occurring over the territory of Caspian Sea in Azerbaijan / Understanding the problems of inland waters: Case study for the Caspian basin (upcb). Baku. 2018. pp. 85-89.

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Chimnaz Yusif Abdullayeva

Mahrizli Village secondary school
named after Rahib Mammadov
teacher
cimnazabdullayeva98@gmail.com

FUZZY SETS AND FUZZY LOGIC

Key words: *radical changes, world science, revolution, computer science, robotics, fuzzy sets, fuzzy logic, control systems, 3D print, suitable donor, artificial intelligence, father of fuzzy logic*

It is based on Lotfi Zadeh 's theory of fuzzy logic, which every Azerbaijani is proud of, regardless of the field in which he works Lotfi Zadeh , the founder of fuzzy logic, was born on February 4, 1921 in Baku. In 1931, the family who had been victims of immigration policy moved to Tehran. After emigrating to the United States, Zadeh studied at Columbia University in New – York. The application of science to the fuzzy majority has made it possible to take a more adequate account of the process of uncertainty in the nature of society. As the size of a fuzzy definition changes, fuzzy mathematics and fuzzy physics, fuzzy chemistry and other fuzzy sciences appear.

Fuzzy logic is more important for commercial and practical purposes. The way fuzzy logic works is actually similar to the process of human thinking. Fuzzy logic based on a mathematical process that decides which fuzzy set a fuzzy variable belongs to the flexibility of fuzzy logic stems from the fuzzy boundaries of these sets. Because fuzzy logic works in a similar way it gives results close to human log-

ic. Due to their similarities to natural language, fuzzy logic algorithms are easier to encode than standard logic programming and require less instruction, thus saving memory storage requirements. Fuzzy logic works on the levels of input probabilities to obtain an accurate output. It is used in various sizes and systems, from small microcontrollers to large network control systems. "Cloud computing" the future of IT industry, is a multi faceted example of fuzzy logic. Communication is the most important human ability. It's special level is its openness and ability to adapt to innovations. A hazy mental structure should be recommended in this direction of life. "Cloud computing" is the best example foggy logic to push the boundaries of information in the future development of all communication tools. With the development of cloud computing in human communication, he applied a foggy program in this life.

Artificial intelligence has so far been studied in two directions: Soft Computing and Hard Computing. In search of accuracy, scientists have generally tried to turn the real world into an artificial mathematical model that leaves no room for understanding.

They replaced the laws governing incredibly complex human behavior, both individually and in groups with similar mathematical terms to the least used to analyze inanimate systems. Because fuzzy logic provides tools for classifying information into broad groups and subgroups complex data management has infinite application capabilities that are proven to be cheaper, simpler and more effective than other systems, Zadeh's first research contribution in the field of electrical engineering, well known among scientists of his generation, was in the field of classical control systems.

Zadeh's work also includes the calculation of words and perceptions. Lotfi Zadeh has inherited an inexhaustible treasure of world computer science with his fuzzy logic theory.

Computer Science and computing technology Fuzzy judgments about the physical world of man mimic the temporal connection of

events, the location of objects in space and the cause and – effect relationships between physical events

One of his innovative ideas , which has a special place among his great scientific ideas, was the theory of Soft Compyting. The new technology is a key art of the content .This theory combines fuzzy logic artificial intelligence and artificial neural networks.

He published his theory in an article entitled “Fuzzy Sets” published in the journal “Information and Control “in 1965.Because 1 and 0 are the basis of classical logic something concrete is either true or false. However, according to Lotfi Zadeh’s theory of fuzzy logic not everything consists of 0 and 1, or white and black, Simple put expressions between 1 and 0 can take certain values. Fuzzy logic is used in decision making. At the time when Lotfi Zadeh discovered this logic, decision making belonged only to man.

Man made robots only moved in the direction determined by him. Today robots moving on the Moon, Mars and other celestial bodies make their own decisions without human intervention. Robots are used in the international banking system, including the E- transport control center, helthcare, education, as a teacher assistant (China) there is even a robot hotel in Japan, the of world technology development. It is impossible for an ordinary worker to calculate the crime of the same color machine or to find a suitable donor for a patient. However, programs using fuzzy logic solve this process in the shortest possible time. This theory was not unequivocally welcomed in remained at the highest level in the world. This theory is successfully applied in the management of photo and washing machines, cars, trains, planes of Japan’ s “Mitsubishi”, “Toshiba”, “Sony”, “Canon”, “Nissan”, “Honda” and other reputable companies.

The National Aeronautics and space Administration (NASA) is studying control systems based on these theories and designs in Japan, which has the world’s most developed metro system, train movement and control are based on this theory. Thus people can easily use the

subway without feeling any vibration. In the future 3 D printers will be able to print an organ based on the artificial intelligence of any human organ based on the theory Fuzzy logic Leading scientists of the with human like emotion continues successfully. Lotfi Zadeh has been awarded the little of Honorary Doctor of prestigious universities The world famous scientist is the author of more than 200 scientific articles of the editorial board of more than 70 scientific journals.

References

1. www.sabah.com
2. My life and travels with the father of fuzzy logic .Fey Zade.
3. [vestnikkavkaza.net/ articles/ society](http://vestnikkavkaza.net/articles/society)
4. Şahnaz Şahbazova. Azərbaycan .qəzeti.
5. [https: reader.elsevier.com](https://reader.elsevier.com)

Eldar Aydın oğlu Əliyev
“Aqromexanika” Elmi-Tədqiqat İnstitutu
dissertant
Eldar.aliyev86@inbox.ru

HİDROÖTÜRÜCÜ ROTASIYALI OTBİÇƏN MAŞINLARIN İŞİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *rotasiya, ot biçən, kəsici aparat, hidravlik ötürücü*

Key words: *rotation, hay mower, cutting unit, hydraulic drive*

Praktika göstərir ki, möhkəm yem bazasının olması heyvandarlığın inkişafı üçün əsas şərtlərdəndi. Sübut edilmişdir ki, heyvandarlıqda məhsuldarlığın artırılması 50-80% heyvanların yemlənməsi ilə əlaqədardır. Yemçilik sahəsi üzrə əkinə yaralı torpaq sahəsinin 45%-də yem bitkiləri əkilir və bunların tədarükündə bu bitkilərin biçilməsi tələb olunur. Qaba yem, yaşıl yem, biçənək və otlaq sahələrində əmələ gələn yem bitkiləri əsasən otbiçən maşınlarla həyata keçirilir. (1,2,3,4).

Otbiçən maşınlarda otun biçimi prosesinin parametrləri otun hansı kəsici aparatla və hansı sürət rejimində biçilməsindən çox asılıdır. Ona görə də bu aparatlarda əsas işçi orqanı kəsici aparat olaraq onların işi təhlil olunmalıdır. Otun biçilməsində aqrotexniki tələbat və energetik göstəricilər hər bir aparatın işini xarakterizə edən amillərdir. Aqrotexniki baxımdan otun biçilmə hündürlüyü 5-6 sm hüdudunda olmaqla bütün sahə boyu əvvəlcədən qondarılmalı və hündürlük hər yerdə eyni bərabərdə olmalıdır. Otun biçilməsi prosesinin energetik qiymətləndirilməsi zamanı isə onu yerinə yetirən maşınlarda olan aktiv və passiv əməliyyatların icra elementləri və onların enerji tutumu əsas götürülür. Müxtəlif tipli kəsici aparatlarla otun biçilməsi prosesinin təhlili göstərdi ki, biçim prosesində rotasiyalı aparatlarda aktiv əməliyyatlar üstünlük təşkil edir. Belə aparatlarda güc sərfiyyatının

çox olması kəsici aparatın möhkəmliyinin artırılmasını tələb edir. Bu isə adətən prosesin metal tutumunun artması ilə nəticələnir.

Mövcud tip maşınlarda rotasiyon tip otbiçənlər otu həm biçir, həm onu hər gedişdə kəsilmiş sahə boyu en götürümü ölçüsündə tirəyə vurur. Bunu o sahə bölüşdürücüsünün xüsusi konstruksiyası hesabına edə bilir. Texnoloji sxemə əsasən bu maşında sahə bölüşdürücüsü həm biçilən və həmdə biçilməyən sahəni bir-birindən ayırır. Bu işin təmizliyini təmin edir və həm də biçilən otu sahədə otu biçənin eni və ya ondan az endə tirələrə vurduğundan aparatın sonrakı gedişlərinə maneçilik törətmir. Ot qurudulduqdan sonra onu sonrakı əməliyyatda ot presləyənlərlə qaldırır presləyirlər. Otbiçənlər dayaqlı barmaqlı və dayaqsız sərbəst fırlanan bıçaqları olan iki tipdə olurlar. Onlardan dayaqsız olanlara inersiyasız otbiçənlər də deyirlər. Bu tip maşınlar son zamanlar daha çox istifadə olunurlar. İnersiyasız rotasion tipli belə maşınlar sürətlə otbiçimi aparmağa imkan verir.

Rotasiyalı kəsici aparatı olan otbiçən maşınlar, barmaqlı irəli-geri hərəkətli otbiçən qurğulara nəzərən müqayisədə yüksək işçi sürətinin olması, yüksək məhsuldarlığı və etibarlılığı ilə fərqlənirlər. Ona görə də rotasiyalı kəsici aparatı olan maşınlar inkişaf etmiş və təkmilləşdirilmiş maşınlardır.

Hidravliki ötürücüdən istifadə olunması otbiçənlərin təkmilləşdirilməsində ən real istiqamət kimi qiymətləndirilir. Beləki, Fransada işlənib hazırlanmış (patent №2399277) rotasiyalı otbiçən maşınlarında, rotorların fərdi hidromühərrikləri vardır (hər birinin ayrı-ayrılıqda), Almaniya Federativ Respublikasında işlənib hazırlanmış otbiçənin isə nizamlayıcı mexanizmi-requlyatoru vardır. Bu nizamlayıcı köməyi ilə rotorların fırlanma tezliyini dəyişmək mümkündür (patent №1908 065). Rotasiyalı otbiçən maşınların istehsalı artmaqdadır. Hal-hazırda dünyada rotasiyalı otbiçən maşınların 250-dən çox modifikasiyası müəyyən standartlar üzrə istehsal olunaraq buraxılır. Onlar bir çox özüyəriyən yem yığan kombaynların üzərində qondarılmışdır. Məsələn Danimarkanın

Zveylqgers firması, 1979-cu il ərzində 24 min rotasiyalı otbiçən maşınlar buraxmışdır, bununda 87%-i başqa ölkələrə ixrac olunmuşdur.

Mövcud rotasion otbiçənlərin konstruktik texnoloji iş proseslərinin təhlili göstərir ki, iş prosesində onlar hərəkət sürəti 1,5-4,5 m/s və ya 5,4-15 km/saat arasında dəyişdiyi halda onların fırlanma sürəti $1200 \text{ dövr} / \text{dəq} = \text{const}$ olur və iş vaxtı bu sürət dəyişdirilmir. Ona görə də iş vaxtı kəsici bucaqların sürəti aqreqatın hərəkət sürəti ilə uzlaşdırılmır. Bu kəsmə hündürlüyünü iki dəfəyə qədər artırmaqla və həm də bu əlavə enerji sərfi yaranmasına səbəb olur. Bu çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün otbiçən aqreqatın aşağı hərəkət sürətində otbiçənin bıçaqlarının ona uyğun az sürətdə və hərəkət sürəti çox olduqda böyük sürətdə işlədilməsi ilə aradan qaldırmaq olar. Təhlil göstərdi ki, bunun üçün ən əlverişli ötürücü fırlanma hərəkətli hidravlik ötürücüsü ola bilər. Təcrübəmizdən rotasiyalı otbiçən maşınlarda fırlanma hərəkətli qerotor tipli hidromühərrikdən istifadə edilməsi və iş vaxtı bıçağın sürətini operativ dəyişmək üçün hidrodrosellərdən istifadə təklif olunmuşdur. Bu iş vaxtı traktor + otbiçən maşın aqreqatın müxtəlif hərəkət sürətinə uyğun otbiçən aparatın bıçağının sürətini dəyişərək aparatın hər dəfə rəqəmsal rejimdə işlədilməsinə şərait yaradır, biçilən otun sahədə qalan hissəsi hündürlüyünün sabit qalması və görülən işə enerji sərfinin azaldılmasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bağirov C.K. KRN-2,1A markalı rotasion otbiçənin eksperimental tədqiqi / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, III Beynəlxalq Elmi-Praktiki konfransın materialları, 23.10.2009, Bakı: Elm nəşriyyatı, s. 379-381
2. İslamov T.M., Əhmədova C.R. Texnikadan istifadənin yaxşılaşdırılması / AKTA-nın elmi əsərləri, I buraxılış, 2007, s. 23-24

3. Məmmədov Q.B. Yem hazırlanmasının texnoloji və texniki təminatları və innovasiyalar.Bakı.2015-566s(s67-74).
4. Məmmədov N.N. Kənd təsərrüfatı maşınları. N.N.Məmmədov, T.M.İbrahimov, A.C.Axundov AKTA nəşiriyyatı.-2006.-406 s.
5. Босой. Е.С. Режущие аппараты уборочных машин(теория и расчет).-М.Машиностроение,1967, 156 с.

Aydin Imran Samadov
Azerbaijan State Oil and Industry University
master degree
aydincik245@gmail.com

APPLICATION OF THE PROCESS OF THERMAL - OXIDATIVE COMPACTION OF HEAVY OIL RESIDUES IN THE COKING PROCESS

Keywords: *heavy oil residue, coking, major product, octane number, tar, heavy resin of pyrolysis, gas oil, by-products*

It is known that in the process of heavy oil residue (**HOR**) coking, in addition to the major product - coke, gas and coke distillate are obtained. Depending on the raw materials of the coking process, their output can be adjusted in order to produce high-quality fuel fractions.

In the previous article, we showed the possibility of using tar and heavy resin of pyrolysis as the raw material for the coking process, in which we obtained the major product - coke, and by-products - gas, gasoline, light and heavy gas oils. The analysis of these fractions showed that the resulting gasoline has a low octane number (about 56–64). Light gas oil can be used as a component of diesel fuel, and heavy gas oil can be used as a fuel for maritime transport.

Hence, this works show the possibility of rational use of pyrolysis process waste - heavy resin of pyrolysis as a raw material for the production of coke or bitumen, and by-products - after treatment, as components of various fuels.

References

1. Krasnyukov A.F. *Neftyanoy koks* [Petroleum coke]. Moscow, Himiya Publ., 1966. 264 p.
2. Smidovich E.V. *Tekhnologiya pererabotki nefti i gaza. Chast' 2. Kreking neftyanogo syr'ya i pererabotka uglevodorodnyh gazov* [Oil and gas processing technology. Part 2. Cracking of crude oil and processing of hydrocarbon gases]. Moscow, Himiya Publ., 1980. 328 p.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Tural Mirzəli oğlu Şiriyev

XIX əsrdə Azərbaycan qadınının ictimai həyatda mövqeyinə dair 6

Ainur Elman Jalilova

The ritual in azerbaijani hunting culture: hunting songs and games 11

İradə Tofiq qızı Quliyeva, Xanım Rafiq qızı Məmmədova

Metafora və metanimiyanın fərqli xüsusiyyətləri 15

Qətibə Çingiz qızı Mahmudova

Türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığının öyrənilmə tarixi 21

Pakizə İsrayıl qızı Əliyeva

Qafur Qantəminin yaradıcılığı Arif Abdullazadənin tədqiqatlarında 25

Maral Aghayar Yusubova

Development perspectives of digital technology in education 29

Elnur Rafiq oğlu Nəcəfov

Dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd edən digər cinayətlər sistemində
casusluğun yeri 33

Günay Elxan qızı Rzayeva

Ağdamın Qiyaslı məscidi 37

Nərmən Yalçın qızı Kərimova

Kormak Makkartinin “Yol” romanında mif və Apokalipsis 40

Səkinəxanım Xəliq qızı Qurbanlı

Nil Qeymanın “Ulduz tozu” romanının janr spesifikasiyası 43

Səadət Vəliyulla qızı Novruzova

“Gözəllik” konseptinin ifadə vasitələri 47

Səbinə Elçin qızı Mehrəliyeva

Avstraliya ingiliscəsinin sosial-kulturoloji realiləri 50

Aytən Arif qızı Məmmədova

İngilis frazeologiyasının üslubi təbəqələşməsi 54

Aida Vahid qızı İsmayilova

Ad komponentli mürəkkəb sözlərin öyrənilməsinə əhəməti
yanaşmalar 57

Mətanət Samik qızı Həsənova	
Mədəni sərvətlərin mühafizəsinin anlayışı və hüquqi məzmunu	61
Aygül İlham qızı Eyyubova	
İnversiyanın funksiyaları	65
İzaura Füzuli qızı Şirinova	
Dildə variativlik və dil variantları	68
Könül Yaqub qızı Əzimova	
İlməli sənət əsəri	73
Leyla Elçin qızı Nəcəfova	
Müasir dövrdə texnoloji dominantlığının güc münasibətlərinə transferi	78
Jalə Qalib qızı Qubatova	
Sosial yetimlik	82

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Hüseyn Nurəddin oğlu Qurbanov	
Yamaclarda səlis bərabər şumaltına gübrə verən kombinəedilmiş kotan	85
Günəl Sərdar qızı Əmiri	
Bir yaşlı körpə forel (qızılxallı balıq) balıqlarının yemləndirilməsi	89
Kənan Əsədzadə	
1948-2019-cu illərdə Qızılağac körfəzinin temperatur rejimində baş vermiş iqlim dəyişikliklərinin əsas xüsusiyyətləri	93

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Chimnaz Yusif Abdullayeva	
Fuzzy sets and fuzzy logic	96
Eldar Aydın oğlu Əliyev	
Hidroötürücü rotasiyalı otbiçən maşınların işinin təhlili	100
Aydın İmran Samadov	
Application of the process of hermal - oxidative compaction of heavy oil residues in the coking process	104

Çapa imzalanmışdır: 10.02.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 28 ç.v.
Sifariş: 468

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

